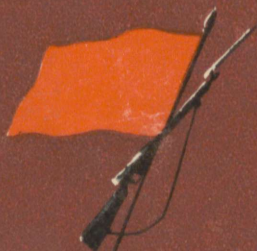

A. SUNILA

SAAREMAA
TÖÖRAHVA
ÜLESTÕUS
1919. AASTAL

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS · TALLINN

A. SUNILA

SAAREMAA
TÖÖRAHVA ÜLESTÕUS
1919. AASTAL

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1954

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

22295

SISSEJUHATUS

Käesoleval aastal möödus kolmkümmend viis aastat Saaremaa töörahva ülestõusust, mis puhkes 16. veebruaril 1919. aastal kodusõja ja välismaise sõjalise interventsiooni ajajärgul.

Välismaiste interventide ja kohalike kontrrevolutsiooniliste jõudude võimutsemine Nõukogudemaa okupeeritud aladel läks sellise metsikuseni, et nad ei põrganud tagasi tööliste ja talupoegade massilise mahatapmise ees. See mõjus talurahva meeleolule ja õhutas teda aktiivsele võitlusele omamaise kontrrevolutsiooni ja välismaiste imperialistide vastu. Talurahvas nägi, et välismaiste interventide ja «valgekaartlaste võit toob kaasa mõisnike võimu taastamise, maa äravõtmise talupoegadelt, talupoegade paljaksriisumise, peksmise ja piinamise».¹

Töötav talurahvas, kes oli saanud Oktoobrirevolutsioonilt maad, suruti nüüd mõisnike ja kulakute poolt jälle põlvili ja sunniti veel jõhkramalt oma rõhujaid orjama kui varem. Peale selle pidi talupoeg veel verd valama mõisnike ja kapitalistide huvide eest. Niisuguses olukorras lõppes talurahva kannatus. Ta keeldus sõdimast oma rahva ja nõukogude võimu vastu. Talurahvas hakkas organiseerima valgete tagalas partisanisalku ja ülestõuse.

«... Valgekaartlike sõjavägede tagalas, Koltšaki, Denikini, Krasnovi ja Wrangeli tagalas tegutsesid põranda all suurepärased bolševikud, parteilased ja parteitud, kes organiseerisid töölisi ja talupoegi ülestõusuks interventide ja valgekaartlaste vastu, laostasid nõukogude võimu vaenlaste tagalat ja hõlbustasid seega Punaarmee edasilükkumist. Kõigile on teada, et Ukraina, Siberi, Kaug-Ida, Uraali, Valgevene ja Volgamaa partisanid, kes laostasid valgekaart-

¹ ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus, Tallinn, 1952, lk. 210.

laste ja interventide tagalat, andsid Punaarmeele hindamatut abi.»¹

Saaremaa töörahva ülestõus oli üks niisugustest talurahva ülestõusudest, mis toimus välismaiste interventide, valgekaartlaste ja eesti kodanluse tagalas. Kuigi see ülestõus haaras väikese maa-ala ja pealegi saare, oli tal siiski teatud tähtsus nõukogude rahva üldisele kangelaslikule võitlusele sise- ja välisvaenlaste vastu.

Saaremaa töörahva ülestõus oli märkimisväärseks panuseks eesti töötava rahva võitlusse nõukogude korra eest. See oli üks osa eesti töötava rahva kangelaslikust võitlusest, mida ta pidas õlg õla kõrval vene töörahvaga ühiste vaenlaste vastu. Tema mõju oli tunda ka eesti kodanluse poolt «maareformi» läbiviimisel ja rahu sõlmimisel Nõukogude riigiga. Saaremaa ülestõus näitas kujukalt, milleni võib viia üldine rahulolematuse kodanliku korra vastu, mis püsib ainult püssitääkide najal.

Käesoleva brošüüri eesmärgiks on näidata neid põhjusi, mis viisid Saaremaa töörahva ülestõusule, kirjeldada ülestõusu käiku ja analüüsida ülestõusu nurjumise põhjusi ning ülestõusu tähtsust.

¹ ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus, lk. 222.

I

SAAREMAA MAJANDUSLIK-POLIITILINE OLUKORD ESIMESE MAAILMASÕJA AJAL JA SELLE JÄRELPERIOODIL (1914—1919)

Saaremaa on meie kodumaa läänerannikul asetsevate saarte hulgast kõige suurem (2969 ruutkilomeetrit). Tema vahetus läheduses asub kolme mereteede ristumispunkt, kust üks tee kulgeb Riia, teine Soome ja kolmas Põhja lahte. See asjaolu annab Saaremaale ja teistele lääneranniku saartele erakordselt suure tähtsuse meie kodumaa kaitse seisukohast lähtudes.

Elanike arv Saaremaal oli enne esimest maailmasõda ja sõja ajal umbes 57 000 inimese ümber.

Saaremaa on künklik lauskmaa rohkearvuliste soode ja rabadega. Saare pind on vaene ja kaetud enamikus kadakapõõsaste ja männimetsaga. Aastasadade jooksul on saarlased korjanud põldudelt kokku suured kivivirnad, mis ümbritsevad külasid, heina- ja karjamaid meetrikõrguste kiviaedadena.

Saare paremad maad olid enda kätte haaranud mõisnikud. Võrreldes mandriga, oli mõisnike siin suhteliselt palju rohkem. Peaaegu iga 4—6 kilomeetri tagant võis leida mõne päris-, rüütelkonna-, kiriku- või kroonumõisa. Kokku oli üle 120 mõisa. Seega tuli iga 20 ruutkilomeetri peale üks mõis. Peale selle oli igal päris- ja kroonumõisal veel tavaliselt 4—5 karjamõisat, mis pole selle arvu hulka arvatud. Nende vahel sooservadel ja kruusaning paeküngastel asusid viletsad külad, kus talude keskmise suurus oli 15—30 tiinu. Sellest maatükist oli suur osa, teinekord pool ja isegi rohkem, kõlbmata maa, kas soo,

raba või paepank, kus ei kasvanud isegi kadakad. Seepärast talude suurus ei peegeldanud nende tegelikku olukorda. Pealegi koosnesid talud kümnetest maalappidest, milledest mõned asusid paarikümne kilomeetri kaugusel. See asjaolu oli tingitud talude jagamisel valitsenud suurimast sahkendamisest ja hangeldamisest, mida külakurnajad teostasid selleks, et tugevdada oma majanduslikku survet töötava talurahva üle. Seepärast ei tule Saaremaa töötava talupoja puuduste ja hädade peamist põhjust näha mitte maapinna viletsuses ega talude suures tükeldatuses, vaid ekspluataatorlikus ühiskondlikus korras, kapitalistlikus korras, mis sanktsioneeris töötava talurahva jõhkra ekspluateerimise mõisnike ja kulakute poolt.

Saaremaa küla iseloomustasid tol ajal järgmised suhted. Kõige jõukama ja tagurlikuma talupoegade kihi — kulakluse — moodustasid nn. kroonuvalla talupojad ja pärisomanikud. Suur osa neist ekspluateeris kehvikuid ja kasutas palgatööjõudu. Jõukaid kroonuvalla talupoegi ja pärisomanikke kutsuti Saaremaal ühise nimega «puumaameesteks». Nende huvid ühtusid paljus mõisnike huvidega. Teistele talupoegadele vaatasid nad üle öla kui madalamal seisvatele. Kõige selle tõttu olid «puumaameeste» ja teiste talupoegade vahel teravad vastuolud. Vähesed Saaremaa viljatagavarad, samuti omavalitsuse ja muude ametiasutuste juhtimine olid koondatud «puumaameeste» ja mõisnike kätte.

Teise talupoegade kihi moodustasid mõisarendikoha pidajad ehk nn. pärisvalla talupojad — keskmikud, kes pidevalt kihinesid: suurem osa kehvikuiks, väiksem osa kulakuiks. Nad maksid mõisnikule maa eest kõrget renti. Osa neist kasutas ka palgatööd. Mõisarendikoha pidajad olid otseselt huvitatud mõisnike võimu kukutamisest, et vabaneda raskest rendikoormast.

Kolmanda, kõige suurema talurahva kihi moodustasid kehvikud. Nende hulka kuulusid nn. kandikoha pidajad, vabadikud, saunamehed, mõisamoonakad ja maatamehed. Kandikoha pidajad pidid mõisnikule oma maalapi eest tegema nädalas 2—5 päeva tegu. Sellesse kategooriasse kuulusid ka need kroonuvalla ja pärisvalla talupojad, kelle maa oli nii väike, et nad pidid palgatööga väljast lisa teenima. Eriti suure protsendi kehvikuiust moodustasid vabadikud. Nende «majapidamisi» oli Saaremaal peaaegu niisama palju kui talukohti. Saaremaa komissari V. Neggo

andmeil oli 1919. aastal Saaremaal maatarahvast ja vabadikke üle 30 000, s. o. 60—65 protsenti maaelanike arvust. Neil oli oma pisike vakamaa-paari suurune maalapp ja väike majahütt. Osa neist oli niikaugele jõudnud, et omas lehma ja hobuse, enamusel oli siiski ainult mõni lammas või seapõrsas. Väga lähedased oma seisukorra poolest vabadikele olid saunamehed, kelle hurtsikud asetsesid suurtalunike õuedel ja keda armutult eksploateeriti. Kõige raskemas seisukorras kehvikuist olid mõisamoonakad ja maatamehed, kelledel peale oma kahe kää midagi ei olnud. Mõisamoonakad elasid mõisamajades ja töötasid koos oma perekondadega mõisapõldudel. Maatamehed elatasid endid kas juhuslikust või kutsealasest palgatööst. Saaremaal leidus rohkem kui kuskil mujal Eestis kehvikuid ja maanälg oli siin kõige teravam. Seejärest nimetatigi Saaremaad kehva kaluri, alaliselt rändava meremehe ja vabadiku kodumaaks.

Mõisates ja taludes käisid tööl peamiselt naised, kuna suurem osa mehi otsisid tööd väljaspool Saaremaad. Umbkaudsete andmete järgi rändas igal kevadel 6000—8000 saarlast mandrile tööd otsima. Kevaditi käisid mõisavalitsejad tavaliselt ise mandrilt Saaremaal mõisatöölisi palkamas ja mandrile toimetamas. Saarlasi kasutati mõisates ja taludes peajasjalikult kraavikaevajatena ja kivilõhkujatena. Suur osa saarlasi leidis tööd Kuramaal sulastena ja karjastena ning Tallinnas, Riias ja teistes Venemaa linnades ehitus- või vabrikutöölisena. Paljud Saaremaa oskustöölised olid hinnatud Kroonlinna laevatehastes ning madrustena kodu- ja välismaa laevadel.

Eespooltoodud talurahva kihinemist tuleb vaadelda suhteliselt, sest mitmesugused talurahva kategooriad jagunesid omakorda veel vaheühmadesse, mispärast toodud analüüs ei peegelda täpselt kehvikute tegelikku arvu, mis oli kahtlemata suurem. Kahjuks ei ole vastavate andmete puudumisel võimalik ära näidata selle või teise talurahva kihi arvulist suurust ja protsentuaalset vahekorda.

Suurtööstust Saaremaal ei olnud. Olid ainult üksikud väikesed käitised ja ettevõtted. Kõige suuremaks neist oli 1857. aastal asutatud A/S «O. Wildenbergi» nahavabrik Kuressaares, kus töötas kuni 300 töolist. Vabrik valmistas tallanahka ja kroom-pealsenahka. Esimese maailmasõja ajal evakueeriti vabriku sisseseade Venemaale ja vabriku-

hooned põletati Saaremaale tunginud Saksa sõjaväe ja taganeva tsaariarmee poolt maha.¹

Raskeks katsumuste ajajärguks Saaremaa töötavale rahvale oli eriti esimese maailmasõja ajajärk, mil pandi seisma ehitustööd ja suleti piirid laevaliiklusele välisvetes. Mõisnikud ja kulakud piirdusid ainult minimaalse palgatööjõu kasutamisega. Tuhanded saarlased jäid ilma tööta. Mõnevõrra aitas seda olukorda pehmen-dada tsaarivalitsuse poolt Saaremaal laiaulatuslike kindlustustööde läbiviimine, kus paljud saarlased said tööd. Isegi väeteenistusealisi mehi vabastati selle aja jooksul sõjaväkke kutsumisest ja suunati kindlustustöödele. Kui aga 1917. a. kevadel kindlustustööd lõpule jõudsid, võeti kroonutööle jäetud väeteenistusealsed mehed sõjaväkke, teised aga pidid hakkama endale uut tööd otsima. Ent töö leidmiseks polnud peaaegu mingisuguseid väljavaateid, sest Saaremaa okupeerimine sama aasta sügisel saksa imperialistide poolt pani «suuremaa» saarlaste eest kinni. Saare rahval tuli järgnevail aastail üle elada kirjeldama-tuid raskusi ja taluda tohutut puudust.

Mingisugust kergendust töötava talurahva olukorda ei toonud ka Veebruarirevolutsioon, mis kukutas tsaarivõimu. Saaremaa töötav talurahvas, nagu mujalgi Venemaal, lootis asjatult, et Ajutine Valitsus teeb lõpu sõjale ning annab mõisnike maad töötavale talurahvale ja päästab ta viletsu-sest. Ajutine Valitsus seda aga ei teinud. Ta ei mõelnudki lõpetada sõda, veel vähem aga jagada mõisnike maid tööta-vale talurahvale. Ajutine Valitsus ei olnud töörahva valit-sus. Ta oli mõisnike ja kodanluse valitsus.

Ainus reform, mille kodanlus teostas maaküsimuse alal, oli mõisates teorendi asemel raharendi sisseseadmine. Kuid see reform ei kergendanud töötava talupoja olukorda, sest mõisnikul jäi endiselt täielik õigus rentnikku igal ajal minema kihutada või jätta ta tööle päevatöolisena. Sõja jätkamine omakorda suurendas töötava talurahva niigi rasket olukorda.

Kõige selle tagajärjel kasvas töötava talurahva rahutuste laine üle Venemaa. Talurahvas veendus, et teda on jõhk-ralt petetud kodanluse poolt ja hakkas liituma töölis-klassiga ning revolutsiooniliste soldatitega ühiseks võitlu-

¹ Vt. ENSV Siseministeeriumi Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialist-liku Ülesehituse Riiklik Keskariiv (ORKA), fond nr. 73, säilitusühik (s.-ü.) 1432, leht 104.

seks rõhujate vastu. Töötav talupoeg veendus, et ta saab maad ainult siis, kui kihutab mõisnikud minema ja võtab võimu enda kätte. Paljudes kohtades asusidki talupojad mõisamaid üle võtma.

Revolutsioonilisele arenemisele, milleks Saaremaal oli eriti soodus pind ja millele omakorda kaasa aitas kääriva Vene sõjaväe Saaremaal olek, andis raske hoobi Saksa okupatsioon 1917. a. sügisel. Kontrrevolutsioon Venemaal rakendas kõik võimalikud abinõud, et revolutsiooni lüüa. Sel eesmärgil loovutati saksa okupantidele 21. augustil 1917. aastal Riia ja oktoobrikuus Saaremaa, Hiiumaa, Muhumaa ja teised saared, et avada Saksa vägedele tee revolutsioonilisse Petrogradi ja maha suruda revolutsioon Venemaal.

Saaremaa okupeeriti Saksa vägede poolt kõigest ühe nädala jooksul (29. sept. — 7. oktoobrini). Saarel kehtestati ebainimlik okupatsioonirežiim. Ainuvalitsejaks saartel sai saksa kuberner W. Balck. Elanikkonna terroriseerimiseks ja hirmutamiseks pandi igale poole välja «käske» ähvarduste ja hoiatustega, millede kohta rahvas andis väga tabava iseloomustuse — «keelan, käsen, poon ja lasen». Saksa okupandid riisusid ja rüüstasid sellegi natukese, mis saare rahvas rohke higi ja vaevaga oli saavutanud. Saksa sõjaväele anti keskaegse sõjatava kohaselt kolmeks päevaks (tegelikult aga kogu okupatsiooniaja jooksul) täielik voli röövimiseks, mida preisi tõprad ka kõige sadistlikumate meetoditega teostasid. Saksa sõjavägi tormas taludesse, röövis ja hävitas kõik, mis aga kätte juhtus ja väärtusliku leidis olevat. See, mis ei kõlvanud söögiks või muuks otstarbeks, lihtsalt purustati ja hävitati. Taluelanikud kihutati majadest välja aitadesse või jäeti neile väikesed nurgakesed majas. Üks rekvisitsioon, küll vilja, küll kanamunade, küll villa jne. osas järgnes teisele. Sundandmisest ei vabastatud isegi maata rahvast. Saksa sõjaväelased röövisid talumeeste käest hobuseid ja müüsid neid ülesostjaile. Riisutud vili saadeti kõik «nach Vaterland». Linnas müüs Saksa sõjaväevalitsus elanikelt röövitud mööblit ja muud majakraami oksjonil. Kõige selle laastamise ja riisumise kõrval tõid saksa rööv vallutajad kaasa veel kärnatõve Saaremaa loomadele.

Saksa okupatsioon orjastas saare rahva. Kõikvõimsaiks käskijateks ja keelajateks said jälle balti parunid, kes koos okupatsioonivõimudega surusid halastamatult maha kõige

väiksemagi nurina ja hävitasid armutult igaühe, kes julges parunite või okupantide vastu välja astuda. Täielikult taastati saksa mõisnike «esiisade»-aegne maavaldus ja kõik nende eesõigused. Uuesti seati mõisates sisse ihu-
nuhtlus.

Parunid töötasid välja uued, kõrgemad rendimäärad. Muhu saarel tõstis kolme mõisa omanik parun Buxhoevden renti 200—300 protsendi võrra. Peale selle viis ta osa renti üle teorjusele. Talud, kus näiteks oli 20—30 tessatini maad, pidid peale raharendi tegema nüüd veel 100—150 päeva teorjust. Nende uute renditingimuste vastuvõtmi-
seks anti talupoegadele aega kaks nädalat. Talupojad, kes keeldusid neid tingimusi vastu võtmast, kihutati kesktalvel, küünlapäeval, oma mājast välja. Peale selle keelati mõisnike initsiatiivil töötatööliste väljarändamine saarelt. Sel teel tahtsid parunid sundida kõiki tööta ja teenistuseta inimesi minema mõisatesse leivaraha eest tööle ja puudus-
sesse tõugatud kehvikuid veelgi metsikumalt ekspluateerida, et saada suuremaid sissetulekuid.

Esinedes kodanlikus Asutavas Kogus 6. mail 1919. aastal, märkis Saare maakonna valitsuse esimees T. Grünthal, et okupatsiooni ajal käinud mõisnikud ja nende sabarakud rahvaga niivõrd ülekohtuselt ümber, et seda isegi militaristlikus vaimus kasvatatud saksa ohvitserid märganud. Tal olnud juhus nendega mitu korda juttu ajada, kus nad tähendanud, et Saksamaal olevat küll junkrud vanameel-
sed, aga nendest, kes Saaremaal, polevat vist terves maailmas tagurlikumaid ja tõnsumaid olevusi.¹

Sünge okupatsiooni surve kestis Saaremaal 14 kuud. Ta võttis saare töörahvalt võimaluse osa võtta Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist. Revolutsiooni võidust sai saare töötav rahvas teada kas okupatsiooni ajal ilmunud ajalehtede kaudu või tsaariarmeed demobiliseeritud sõjameeste käest, sest mandriga ei olnud ühendus okupatsiooni ajal täielikult katkenud. Saaremaa töötava rahvani tungisid teated, kuidas Eestimaa Revolutsioonilise Sõjakomitee volitusel Viktor Kingissepp võttis Tallinnas 26. oktoobril (8. nov.) 1917 üle kodanluse võimukeskuse — kubermanguvalitsuse; kuidas kõigest kolme ja poole kuu jook-
sul konfiskeeriti mõisnikelt enam kui 2,4 miljonit hektarit maad ja kuulutati üldrahvalikuks omanduseks; kuidas töö-

¹ Vt. Asutava Kogu protokollid 1919, protokoll nr. 10, lk. 383.

tav talurahvas vabanes iga-aastasest rendimaksust mõisnikele ja kulutustest maa ostmiseks. Saaremaa töörahvas kuulis, kuidas Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon hävitas kodanluse ja parunite poliitilise võimu mandril ning andis kogu võimu töötavale rahvale; kuidas vabrikutes ja tehastes seati sisse töölikontroll ning 8-tunniline tööpäev; kuidas ametiasutustes kehtestati asjaajamine ja koolides õpetöö emakeeles. See kõik ei jätnud mõju avaldamata Saaremaa töörahva teadvusele.

Eriti suurt agitatsioonitööd rahva hulgas tegid tsaariarmeest koju tagasi pöördunud sõjamehed A. Koit, A. Ohak jt., kes olid läbi käinud revolutsioonitulest ja nii mõndagi näinud ja kuulnud. Saksa okupandid kartsid tõsiselt seda propagandat ja asusid tsaariarmeest tagasipöördunud revolutsiooniliselt meelestatud sõdureid paigutama koondu-laagritesse. Üks niisugune laager asus näiteks Haeskas, kuhu nälgivatele vangidele käidi küladest salaja toidupoolist viimas.

Saaremaa töötava rahva meelsusest ja klassiteadlikkusest annab tunnistust ka see, et okupatsiooni ajal põgenes palju saarlasti mandrile ja astus vabatahtlikena Punaarmee ridadesse, nagu näiteks Feodor Okk (oli aastail 1940—1941 partei Tallinna Linnakomitee sekretär), Johan Riis jt. Seega innustasid ja õhutasid Suure Oktoobrirevolutsiooni ideed ka Saaremaa töötavat rahvast võitlusele rahu ja vabaduse eest.

Samal ajal aga balti parunid ja eesti kodanlus koos oma käsilaste, menševike ja esseeridega, septsesid plaane, kuidas eraldada Eestit Nõukogude Venemaast ja liita ta Saksamaa või mõne teise imperialistliku riigi külge, et oma nahka päästa ja endist võimu taastada. Eesti kodanluse ja balti parunite vahel kujunes välja ühine töörahva-vastane vandenõu. Nad organiseerisid põrandaaluse Nõukogude-vastase organisatsiooni, kes kogus allkirju Saksa keisrile saadetavale palvekirjale. Selles palvekirjas kutsuti imperialistliku Saksamaa vägesid Eestisse.

1918. a. jaanuaris saatis eesti kodanlus isegi oma delegatsiooni eesotsas Jaan Tõnissoniga Stokholmi, et paluda Saksa saadiku kaudu Saksa valitsust viivitamata samme astuda Eesti okupeerimiseks. Teised eesti kodanluse liidrid (K. Päts ja J. Laidoner) aga astusid ühendusse Saksa vägede staabiga Kuressaares ühiseks tegutsemiseks. Selleks kasutasid nad nn. «Okupeeritud saarte elanikkude

seltsi» vahetalitust. Nimetatud selts oli moodustatud Tallinnas kodanlastest Oskar Neggost, Oskar Liivist, Verlinist jt. Seltsi ülesandeks pidi olema mandrilt saarte elanikele saadetavate kirjade läbi Saksa rinde saartele toimetamine. Tegelikult aga organiseeris see selts eesti kodanlike natsionalistide peameeste ja Saksa väejuhatuse vahel kirjavahetust. Samal ajal, kui ükski eraisik saarel ei saanud selle seltsi kaudu ainustki kirja, toimetati kõik kodanliku nina-mehe J. Teemandi kirjad, milledes paluti abi Saksa väejuhatusele, nobedalt sihtkohta.

Pärast seda, kui Nõukogude delegatsiooni juhi — Trotski reeturiluse tõttu ei kirjutatud Brest-Litovskis alla rahulepingule ja saksa imperialistid alustasid uuesti 18. veebruaril 1918. aastal kogu rindel Balti merest kuni Musta mereni laiaulatuslikku pealetungi, organiseerisid eesti kodanlikud natsionalistid tihedas koostöös Saksa väejuhatusega reas kohtades mässu nõukogude võimu vastu ja andsid Haapsalus asuvatele kontrrevolutsioonilistele Eesti väeosadele käsu avada Saksa vägedele rinne. Need kodanlike natsionalistide kuriteod aitasid kaasa Eesti kiiremale okupeerimisele sakslaste poolt. 23. veebruaril 1918. aastal toimus Keila jaama juures saartelt tulevate Saksa vägedega äge lahing. Punakaardiväelased võitlesid mehiselt saksa röövällutajate vastu, kuid ei suutnud nende pealetungi tagasi lüüa. Alles pärast seda, kui neile tõttasid appi Punaarmee väeosad, anti Rakvere ja Narva vahel ning Pihkva all okupantidele purustav vastulöök ja nende edasitung pandi seisma. Et saada hingetõmbeaega, oli Nõukogude valitsus sunnitud 3. märtsil 1918. aastal sõlmima imperialistliku Saksamaaga rahu. Selle röövrahu järgi pidi nõukogude rahvas nõustuma oma riigi lääne-alade, kus elas umbes 40 miljonit inimest, okupeerimisega saksa imperialistide poolt.

Üle Eesti laotus saksa okupantide toores omavoli ja vägi-vald. Vihast metsistunud parunid ja kulakud, kelle «õigused» taastati, kohtlesid nüüd ennenägemata jõhkruusega rentnikke ja sulaseid, et neile revolutsiooni eest kätte maksta. Balti parunitest ja eesti kodanlikest natsionalistidest moodustati relvastatud terroristlik politseiline organisatsioon — Bürgerwehr («omakaitse»), kes asus julmalt arveid õiendama töötava rahvaga. Eesti töörahvalt võeti kõige elementaarsemadki õigused, tema aktiivsem osa kas vangistati või tapeti. Tuhanded saadeti Saksamaale koon-

duslaagreisse. «Saksa okupatsioon pillas Eesti vabrikuproletariaadi laiali ja hävitas kõik suuremad tööliste koondumiskohad... Endise 40 000—50 000 vabrikutöölise asemel oli 1918. a. novembris Tallinnas ja selle piirkonnas vaevalt 4000—5000 töölist tööl. Üheksa kümneid Tallinna tööliklassist ja enam kui kolm neljandikku kogu vabrikuproletariaadist Eestis oli veebruari kontrrevolutsioon laiali ajanud ja seeläbi oli laialdane vundament pandud kodanlikule diktatuurile... Maani kisti maha proletariaadi klassiorganisatsioonid. Eesti pinnalt pühiti ära terve see töörahva kiht, mille kaks revolutsiooni tema esirinda olid tõstnud.»¹

Sellest veretööst eesti töörahva kallal oli kodanlikel nationalistidel ja balti parunitel veel vähe. Pind nende jalge all jäi endiselt kõikuma. Selle kindlustamiseks jäi ainus tee: liita Eesti Saksa impeeriumi külge ja niimoodi Saksa keisri hõlma all tunda end julgena. Sel eesmärgil moodustati Riias parunitest ja eesti ning läti kodanlikest nationalistidest nn. regentnõukogu, kes pidi vajalikud eeltööd tegema Eesti ja Läti liitmiseks Saksamaa külge Balti hertsogiriigi näol.

Nagu varem Saaremaal, nii ka nüüd mandril, algasid vägivaldsed rekvisitsioonid. Talupoegadelt rööviti armutult nende vili ja kari. Maal algas nälg. Töörahva olukord muutus väljakannatamatuks. Eesti rahvas seisis täieliku füüsilise hävingu ohu ees. Kui Saksamaal poleks puhkenud revolutsioon ja Punaarmee poleks võtnud eesti rahva oma kaitse alla, oleksid saksa imperialistid koos eesti kodanlike nationalistidega eesti töötava rahva hävitanud ning Eestimaa koloniseerinud sakslastega. Revolutsiooni puhkemine Saksamaal, Saksamaa kapituleerumine ja Punaarmee abi ei lasknud seda kohutavat kuritegu teostada. Kodanlikele nationalistidele oli see aga rängaks hoobiks, sest kõik Balti hertsogiriigi loomise plaanid luhtusid ja eesti kodanlust ähvardas uuesti töörahva võimuletulek. Selles ahastavas olukorras lavastasid saksa okupandid veel viimase vaatusena võimu üleandmise eesti kodanlikele nationalistidele, et niimoodi vältida võimu haaramist töörahva poolt. Vastav akt kirjutati alla Riias 19. novembril 1918. aastal. Selle järgi anti võim üle nn. Eesti kodanlikule ajutisele valitsusele eesotsas hallparuni K. Pätsiga, kes jättis jõusse kõik oku-

¹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, Tallinn, 1953, lk. 6—8.

patsiooniaegsed seadused ja pöördus kiiresti ameerika-
inglise imperialistide poole palvega, et need lubaksid Saksa
okupatsioonivägedel jääda Eestisse. Kartes nõukogude
võimu taastamist Eestis, võtsid ameerika-inglise imperia-
listid Eesti kodanliku ajutise valitsuse ettepaneku
meelsasti vastu. Selleks olid nad juba varem astunud vaja-
likud sammud. Saksamaaga sõlmitud rahulepingusse oli
võetud vastav punkt. Saksa okupandid jäeti Eestisse Pätsi
diktatuuri kaitsma ja valvama.

Niisuguses raskes olukorras jätkas eesti proletariaat bol-
ševike partei juhtimisel otsustavat võitlust nõukogude
võimu taastamise eest. Eesti töötava rahva eesrind-
likum osa, Tallinna proletariaat, pöördus Nõukogude Vene-
maa proletariaadi poole abi saamiseks. Sajandite-pikkune
sõprus, mis oli välja kujunenud eesti ja vene rahva vahel
ühises võitluses saksa, rootsi, taani jt. välismaiste agres-
sorite vastu, ilmnas eriti kujukalt nüüd, kus Venemaa pro-
letariaat oli saanud oma elu ja töö peremeheks. Vastu-
seks Tallinna proletariaadi abipalvele alustasid Nõukogude
väed 22. novembril 1918. aastal Narva suunas pealetungi,
et päästa oma vennad, eesti töölisel ja töötavatel talupojadel,
saksa okupantide kanna alt ja okupantide käsilaste —
kodanlike natsionalistide rõhumisest.

Pärast visa võitlust heisati 28. novembril Narvas võidu-
lipp ja teisel päeval, 29. novembril 1918. aastal kuulutati
Narvas välja Eesti Tööraha Kommuun — Eesti Nõuko-
gude Vabariik. Hoogsa pealetungiga vabastati järgnevalt
Rakvere, Võru, Valga ja Tartu. 1919. aasta alguseks
oli suurem osa Eesti territooriumist vaba. Nõukogude
väed olid Paidest kõigest 4 ja Tallinnast 25 km kaugusel.
Saksa okupandid taganesid kiiresti Eestist. Ameerika-
inglise imperialistide plaan — takistada Saksa vägede
Eestisse jätmisega nõukogude korra taastamist — oli nur-
junud.

Nõukogude võim tühistas kõik okupantide ja kodanliku
ajutise valitsuse seadused, määrused, korraldused ja lepin-
gud. Kõikjal vabastatud rajoonides taastati jälle nõukogud.
Vabrikud ja tehased lasti taas käiku, parunite mõisad kon-
fiskeeriti ning rendi ja võlgade maksmine talupoegade
poolt lõpetati.

Eesti tööraha poolehoid nõukogude võimule oli niivõrd
suur, et kodanlikul ajutisel valitsusel ei läinud kuidagi
korda kokku klopsida valget armeed. Väljakuulutatud

mobilisatsioon andis ette nähtud 25 000 mehe asemel kõigest 800, samal ajal, kui Punaarmee poolt vabastatud rajoonides astus noorsugu vabatahtlikult ning massiliselt Punaarmee ridadesse. Valge armee, mille kodanlus siiski sunnitöö ja mahalaskmise ähvardusel suutis lõpuks kokku ajada, lagunes juba esimesel päeval. Paljud deserteerused või keeldusid võitlemast oma töörahva vastu. Oli selge, et niisuguse armeega midagi ei saavuta.

See kõik tegi kodanliku ajutise valitsuse seisukorra lootusetuks. Eestis polnud tal enam jõude, kellele toetuda. Eesti kodanlus seisis hukkumise äärel. Nõukogude võimu taastamist polnud enam kuidagi võimalik ära hoida. Seepärast pöördus kodanlus manguvate appikarjetega ameerika-inglise imperialistide poole relvastatud abi saamiseks. Arhiivides on säilinud terve hulk eesti kodanlike natsionalistide palvekirju inglise-ameerika imperialistidele Eesti okupeerimise kohta. Veel enam, kodanlikud natsionalistid olid valmis Eesti maa ja rahva maha müüma ameerika ja inglise imperialistidele, muutma ta nende kolooniaks. Ameerika Ühendriigid ja Inglismaa aga ei julgenud oma vägesid Eestisse saata, kuna nad kartsid, et nende väed võivad revolutsioniseeruda või korraldada ülestõusu ja ühineda Nõukogude vägedega. Seepärast otsustasid nad interventsiooni läbi viia võõraste kätega. Skandinaavias ja Soomes hakati ameerika imperialistide rahadega värbama palgasõdureid Eestisse saatmiseks. Ameerika-inglise imperialistlikest bandiitidest ja mõrtsukatest palgasõdurite värbamise peainitsiaatoriks oli töötava rahva õelaim vaenlane H. Hoover. Tema ettepanekul andsid ameerika-inglise imperialistid 10 miljonit naelsterlingit interventsiooni teostamiseks Baltimaadel.

12. detsembril 1918. aastal ilmus Tallinna reidile Inglise sõjalaevastik. See oli Ameerika-Inglise avaliku interventsiooni algus Eestis. 1919. a. jaanuaris järgnes sellele esimeste «vabatahtlike» maabumine Soomest, Rootsist ja Taanist. Eesti kodanlus juubeldas rõõmust. Ta oli «päästetud». 6.—7. jaanuaril 1919. aastal alustasid need palgasõdurid koos kodanluse nn. «vabadussõjalastega» pealetungi ja murdsid läbi Punaarmee rindest. Punaarmee väeosad olid sunnitud taanduma Narva jõe taha. Eesti muutus Nõukogude-vastase interventsiooni platsdarmiks, kus hakati ette valmistama sõjakäiku revolutsiooni hällile — Petrogradile.

Eesti kodanlikud natsionalistid kehtestasid maal verise valge terrori ja seadsid sisse väljakohtud. «Kodanlus teadis, mis ta teeb. Teadis, et siin kl a s s i s õ d a käimas on, aga mitte mingisugune «demokraatlik» sõda «üleüldse». Ja ta hävitas oma klassivastaseid igal pool ja iga kord, kus ja kui ta hammas peale hakkas!»¹

Tapal tapeti ligi 300, Tartus ja maakonnas üle 300 proletaarlast, küsimata, kas nad olid sõjariistu kodanluse vastu tarvitanud või mitte. Võrumaal hukati ligi pool tuhat ja Narvas umbes 400 inimest.

Okupatsiooniaegne «omakaitse» nimetati ümber «kaitse-liiduks». Need revolutsiooniliselt meelestatud töötajad, kes kuidagi olid pääsenud eluga, heideti vanglatesse ja koon-duslaagritesse. Sinna võis sattuda kui nn. «riigivastane» igaüks, kes keeldus minemast ameerika-inglise interventi-dele suurtükilihaks. Kogu selle verise töö teostasid kodan-likud natsionalistid töötava rahva salakavalate vaenlaste, sotside kaasabil. «Seitsmesaja aasta eest tulid ordurüütli-d meie esivanemaid alla heitma — mõõk ühes ja piibel teises käes,» ütleb V. Kingissepp. «Aga aastal 1918 tuli kodan-lus meid — proletaarlasti alla heitma: mõõk kodan-luse ja raamat sotside käes!»²

1919. a. veebruarikuuks oli nõukogude kord Eesti terri-tooriumil välismaise interventsiooni abil likvideeritud ja maal kehtestatud kodanlik diktatuur. Eesti kodanlus pühit-ses võitu. Ent hoolimata teistkordsest kaotusest ei olnud eesti töörahva võitlus asjatu. Oma mehise vastupanuga kodanluse ja välismaiste interventide jõukudele aitas ta kaitsta Suure Oktoobrirevolutsiooni saavutusi Venemaal ja koos sellega valmistada ette oma vabanemist, mis toimus paarkümmend aastat hiljem.

¹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 53.

² Sealsamas, lk. 25.

II

SAAREMAA TÖÖRAHVA ÜLESTÖUSU PÕHJUSED

«Ükski lehekülg Eesti töörahva võitluseloos,» kirjutab V. Kingissepp 1920. aastal, «ei ole nii veriste tähtedega kirjutatud kui nn. Saaremaa mäss. Aga ka nii valelikult ei ole valitseva klassi kõne- ja kirjamehed ühtki töörahva klassivõitluse sündmust kirjeldanud kui seda «mässu».»¹

Maha vaikides ülestõusu tõelised põhjused, püüdis kodanlus näidata, et Saaremaa ülestõus oli väljastpoolt provotseeritud kavakindel enamlik liikumine², et ülestõusu plaan oli täielikult ühise juhatuse poolt välja töötatud³, et see oli «tumedate olluste» kihutustöö ja rahva madala haridusliku taseme ja riikliku mõtte arenematus tulemus⁴, et see oli «Moskva kätetöö» jne. Nende oma absurdsete väidete tõenduseks tõi kodanlus igasuguseid väljamõeldisi, oletusi ja «kindlakstehtud» fakte. Üks säärane «kindel» fakt oli see, et kellegi areteeritu taskust olevat leitud Peterburi trammi-pilet. Teiseks «faktiks», mis kinnitanud ühist plaanipärast väljaastumist, oli see, et üheaegselt Saaremaa ülestõusuga 16. veebruaril alanud ka rindel pealetung. Ja kolmandaks «faktiks», mis kinnitavat, et «mäss» olevat väljastpoolt provotseeritud ja organiseeritud, olnud see tõsiasi (!), et Riia poolt olevat tulnud Saaremaale punaste agitaatoreid eesotsas V. Kingissepaga, kes Hellamaa vallamajas koosoleku kokku kutsunud.⁵

«Paraku, oli meile see «mäss»,» kirjutab V. Kingissepp, «niisamasugune ootamatus kui Pätsile ja Põdderilegi!

¹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 61.

² Vt. «Saarte Kaja» nr. 15, 1. märtsil 1919.

³ Vt. «Vaba Maa» nr. 226, 30. septembril 1925.

⁴ Vt. «Sotsiaaldemokraat» nr. 52, 4. märtsil 1919.

⁵ Vt. «Vaba Maa» nr. 226, 30. septembril 1925.

Meil oli «mannermaal, kus kindel kord jalul», sellesama «kindla korra» õõnestamisega nii palju tegemist, et me kahjuks kõikide eelmiste kuude jooksul mitte ühtki kommunisti «saartele koondada» ei võinud, mitte ühtki pakki üleskutsete ja lendlehtedega saartele saata ei saanud. Valge terror kiskus iga päev meie ridadest seltsimehi, meil ei jatkunud neid suurematessegi Eesti linnadesse ja maakondadesse saatmiseks kui Kuresaare ja Saaremaa.»¹

Saaremaa ülestõusu põhjuste selgitamiseks moodustatud erakorraline uurimiskomisjon, kes tegi ajutisele valitsusele kaks ettekannet, ei leidnud samuti ühtki kinnitust kodanluse vaele ja laimule.

Komisjon ei leidnud Saaremaal ühtki kommunistlikku ajalehte ega üleskutset, samuti ei teinud ta kindlaks ühtki väljastpoolt saadetud agitaatorit ega propagandisti, rääkimata mingisugustest rahasummadest. Komisjon oli sunnitud konstateerima: «Nii kaugelt, kui meie selgusele oleme jõudnud, jääb viha mõisnikkude vastu, kitsas majanduslik seisukord ja sellest järgnev janu maa järele küll selleks peapõhjuseks, miks sündmused Saaremaal ja Muhus sarnase kuju omandasid.»² Sellepärast vaikis ka ajutine valitsus maha komisjoni aruanded.

Kodanlus ei saanud ega võinudki avalikult ja ausalt näidata Saaremaa töötava rahva ülestõusu tõelisi põhjusi, sest see oleks paljastanud kodanluse rahvavastase näo ja tema koostöö parunitega ja välismaiste imperialistidega. Sellepärast vaikiski ta ülestõusu tõelised põhjused maha ja fabritseeris selle asemel terve rea naiivseid väljamõeldisi. Kodanlusel oli seda valet ja lärmi vaja selleks, et oma kurnamiskorra sisemisi vastuolusid kinni katta, klassivõitlust summutada ja kujutada asja nii, nagu oleks kõik kõige paremas korras.

Kodanluse vael olid aga väga lühikesed jalad. Tõde oli töörahva eest võimatu varjata. Saaremaa töötav rahvas, kes oma nahal oli tunda saanud tsarismi poliitikat, mis, nagu saarlased rääkisid, oli võtnud nende seljast ühe kuue, ja saksa okupantide poliitikat, mis oli võtnud teise kuue, ei võinud lubada, et «Eesti kodanlik valitsus» võtaks kolmanda kuue.³

Eesti kodanluse diktatuur, mis oli kehtestatud välismaiste

¹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 62.

² ORKA, fond nr. 31, nimistu 1, s.-ü. 158, leht 11.

³ Vt. «Vaba Maa» nr. 51, 3. märtsil 1919.

imperialistide täakide abil, kandis algusest peale rahva-vaenulikku iseloomu. See nn. «iseseisev Eesti» oli loodud vastu rahva tahtmist ja ilma rahva osavõtuta. Saarlaster oli sulaõigus, kui nad nimetasid eesti kodanlikku valitsust «parunite valitsuseks», sest midagi ei muutunud Eestis pärast Saksa vägede lahkumist. Kõik okupantide seadused ja määrused jäeti jõusse. Keegi ei tohtinud kätt mõisniku püha ja puutumatu eraomandi — maa ja vara külge panna. Mõisnikud olid kodanliku valitsuse igakülgse kaitse ja hoolitsuse all.

Väga iseloomulik ses suhtes oli Pärssamaa valla talupoja J. Kanguri kaebus Saaremaa komissari¹ peale. Nimeetatud talumees rentis 1914. aastal Karja mõisa omaniku von Sengbuschi käest talukoha «Nava nr. 58», mille eest raharendi — 45 rubla aastas — mõisaomanik muutis ümber teorendiks. J. Kangur oli kohustatud tegema aastas mõisnikule 104 tööpäeva, mille eest muidugi kopikatki ei makstud. Peale selle pidi ta talvel vajaduse järgi tegema veel mitmesuguseid muid töid mõisnikule.

1917. aastal, pärast Veebruarirevolutsiooni, kui teorent kaotati, keeldus ka J. Kangur teorendi tegemisest ja pakus mõisnikule raharenti, mida aga mõisnik vastu ei võtnud. Saksa okupatsiooni ajal maksis von Sengbusch J. Kangurile kätte, kihutades ta talust välja, hoolimata sellest, et J. Kangur, nagu ta ise kirjutab, igati mõisnikku palunud võlguolevat renti kas rahas vastu võtta või lubada teopäevi tagantjärele ära teha. Vastuseks ähvardanud von Sengbusch teda Saksa miilitsa ja sõjaväelaste abil välja tõsta, kui ta end ise sealt ei koristavat. J. Kangur oli sunnitud oma kodu maha jätma ning otsima ülalpidamist juhuslikest töödest.

Pärssast Saksa okupatsiooni otsustas Pärssamaa valla mõisate kontrollkomisjon² J. Kangurile tema koha tagasi anda.

¹ Valitsuse komissarid pidid kohapeal Pätsi diktatuuri seaduste, määruste ja käskude täpisele täitmise järele valvama ning informeerima Pätsi ja tema kampa kohapealsetest sündmustest ja olukorrast.

² Mõisate kontrollkomisjonid moodustati Maanõukogu määruse alusel detsembrikuus 1918. aastal (vt. «Riigi Teataja» nr. 3, 5 ja 10 1918. aastal). Selle määruse kohaselt anti kõik mõisad vallanõukogude kontrolli alla kuni maaküsimuse lõpliku lahendamiseni Asutava Kogu poolt. Määruse järgi valis vallanõukogu kontrolli teostamiseks mõisate üle kolmest või rohkem isikust koosneva kontrollkomisjoni, kel-

Ajutise valitsuse kõikvõimas esindaja, Saaremaa komisar V. Neggo aga tühistas (!) selle otsuse põhjendusega, et J. Kangur on vabatahtlikult oma kohalt lahkunud, «ilma et surveabinõusid tarvitusele oleks võetud».

Oma kaebuses V. Neggo otsuse peale Tallinna-Haapsalu rahukogule märgib J. Kangur: «Minu arvates tuleb ähvardust Saksa miilitsa ja sõjaväega ikkagi ka vägivaldseks sundimiseks või surveabinõuks lugeda, pealegi sel ajal, kus kõik vägi ja võimus parunite käes oli ja nad oma ähvardust iga silmapilk täide võisid saata. Mina tean ainult seda, et mõisnik mind kohast välja ajas, seda teavad kõik ümberkaudsed elanikud, seda tunnistas ka mõisnik ise kontrollkomisjoni ees. Iga inimene, kes talupoja hingeelu tunneb, teab, missugune vaba kokkuleppimine see on, kui talupidaja oma perekonnaga talust välja lageda taeva alla peab minema.»¹

Niisuguseid nagu J. Kangur oli palju, kes kannatasid mõisniku omavoli all, kusjuures seda mõisnike tegutsemisviisi kodanlik valitsus igati soosis ja õigustas, sest ta oli mõisnike ja kodanluse valitsus, kes töörahvast ja selle õiguste kaitsmisest niisama kaugel oli kui taevas maast.

Balti parunid, kes okupatsiooni ajal olid oma verised peksupiitsad välja toonud, jätkasid nendega piitsutamist suurima südamerahuga ka pärast Saksa okupatsioonivägede lahkumist. Saarlaste mälestuste järgi olevat Haeska parun kiidelnud, et varsti tulevat jälle see aeg, kus paruni piits võivat piiramatult talupoja seljal tantsida. Kui saare elanikud läinud pärast Saksa okupatsiooni parun Stackelbergi juurde maad saama, vastanud see: «Kui meie tahame teile maad anda, siis anname. Asutav Kogu on mõisnikkude tegu ja meie olemegi see Asutav Kogu.»²

Isegi niisugune kodanluse verekoer kui kulakuvõsu Klaar, kes uputas saare tööraha ülestõusu verre, oli sunnitud oma raportis Laidonerile tunnistama, et Kuressaare jätnud talle juba esimesel päeval halva mulje. «Tundsin ennast kui kusagil Berliinis olevat. Iga samm peal saksa keel ja saksa meel. Majade sildid, uulitsate nimed — kõik saksa keeli. Võõrastemaja, kuhu oma staabiga asusin, pidas

lele mõisnik pidi oma tegevusest aru andma ja kelle loata ta ei tohtinud elus ja eluta inventari müüa ega võõrandada.

¹ ORKA, fond nr. 14, nimistu 1, s.-ü. 135, leht 224.

² «Päevaleht» nr. 258, 24. septembril 1925.

keegi Saksa alam . . . Hommikul käis mulle esitlemas Kuresaare linnapea, kes ka ühtlasi saartel Saksa riigi kasude kaitsja on. Ta rääkis väga puudulikku eesti keelt, nii et raske oli temast aru saada . . .»¹

Saksa okupatsiooniaegseid võimumehi, kes rahva käest vilja ja muud toidumoonu rekvireerisid ja Saksamaale saatsid, ei võtnud kodanlik valitsus vastutusele, vaid sokutas nad Eesti Vabariigis soojadele kohtadele. Näiteks saksa okupatsiooniaegne tuntud võimumees, Saaremaa sõjatsensor Lieberg, määrati pärast sakslaste lahkumist koguni Eesti Sõjavägede Peastaapi (!) tööle.

«Kunagi ei olnud nn. Eesti valitsus parunlikum kui veebruaris. Isegi «Sots.» nimetas selle valitsuse teguviisi «kirchbachilikuks» ja kaebas, et sõjaväevõimud nii talitavat kui okupeeritud maal. Kehastatud tõenduseks, et see valitsus parunite valitsus on, olid nn. rahvusministrid Pätsi valitsuses,» märgib V. Kingissepp. «Härra Koch Saksa rahvusministrina oli luulihalikuks tõenduseks, et parunite mõisad puutumatud on. Gospodin Sorokin Vene rahvusministrina oli käegakatsutavaks tõenduseks, et Pihkva valgekaart Eestis truisti demokraatlikku korda vahib ja vereimejad rahulikult seedida võivad. Kogu riiklik aparaat valvas parunite eraomanduse pühadust!»²

Saaremaa kehvtalurahvas, kes ootas «demokraatialt» maad ja vabadust, ei saanud seda nüüd niisamuti nagu kaks aastat tagasi veebruaris, kui kukutati tsaar. Parunid laagerdasid endiselt mõisates, «vabariik» aga sõdis Nõukogude Venemaa vastu, kelle suhtes Saaremaa rahvas tundis suurt sümpaatiat.

Saare rahval seisis selgelt meeles maailmasõja ajast vene soldati õilis kuju, kes, vaatamata oma raskele olukorrale, püüdis jagada iga suutäit puudustkannatajatega. Saaremaa rahvas austas ja armastas sügavalt vene talupoegadest ja töölistest sõdureid nagu oma vendi. Ei mingisugused rahvuslikud eelarvamused suutnud takistada sügava sõpruse kujunemist eesti ja vene töörahva vahel.

Saaremaa töötav rahvas teadis, et Punaarmee võitlejad on samasugused töötajad nagu nemadki ja et nad tahavad vereimejate, mõisnike käest maad ja varandust ära võtta ning töötava talupoja kätte anda. Saaremaa rahvas teadis,

¹ ORKA, fond nr. 31, nimistu 1, s.-ü. 158, lehed 22 ja 23.

² V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 63.

et Punaarmee ei tule teda mitte orjastama, vaid vabastama. Kuidas mahtus see siis saarlaste hinge, kui nüüd nn. Eesti valitsus, kes nimetas ennast ka «tööraha valitsuseks», sõdis töötava rahva vastu. Saaremaa töörahas ei mõelnudki toetada niisugust mõisnike ja kapitalistide valitsust, veel enam — minna selle eest verd valama. Saaremaa töötaval rahval polnud vaja niisugust riiki ja tema sõjaväge, kes võitles vene ja oma töötava rahva vastu.

Töötava rahva esindajate vangistamised, areteerimised ja mahalaskmised, mida teostas «iseseisva» Eesti valitsus, muutusid nii massilisteks, et panid isegi kodanluse säärase hääleтору nagu «Sotsiaaldemokraat» jorisema: «Hulgalised kinnivõtmised, mis, kui nad üle terve maa alganud suures läbi viiakse, kümneid tuhandeid inimesi otsekohele puudutavad, külvab kibedust ja tekitab rahva seas laialt arvamist, et 1905. ja 1918. aastal parunite poolt korraldatud sündmused korduvad, pealegi parunite otsekohele osavõtmisel. Laialt tekib tunne, nagu seatakse jalule mitte Eesti demokraatlik vabariiki, vaid Balti hertsogiriiki.»¹ Loomulikult puudus niisugusel valitsusel — kolmevärvilisel, kus parunite siniveri, tsaari mustsada ja eesti valgekäart leidsid endale harmoonilise ühenduse, rahva vähimgi poolehoid.²

Ei ole siis ime, et niisugustes tingimustes hakkas Saaremaa tööraha hulgas hõõguma ülestõusutuli. Sõjariistus väljaastumisele viis Saaremaa tööraha see raske majanduslik ja poliitiline olukord, millesse tuhanded kehvikud maailmasõja, eriti aga eesti kodanluse poolt organiseeritud klassisõja tõttu olid tõugatud. Tuhanded hooajatöölised, kes enne mannermaal ja suuremates Venemaa linnades tööl käisid, nälgisid nüüd tööpuuduses.

Rahu ajal, nagu teada, ei saanud Saaremaa kunagi oma viljaga läbi. Ligi pool miljonit puuda vilja toodi ikka iga aasta väljast sisse. Nüüd ei olnud enam kahel aastal vilja sisse toodud, küll aga välja viidud Saksamaale, samuti kohapeal saksa okupantide poolt ära söödud. Pealegi oli kahel viimasel aastal veel ikaldus.

Oma kirjas toitlusministeeriumile 7. veebruaril 1919 märgib meile juba tuntud Saaremaa komissar, paadunud kodanlane, et peaaegu ühtegi talu polevat, kellel jätkuks

¹ «Sotsiaaldemokraat» nr. 46, 1919.

² Vt. «Saarte Hääli» nr. 21, 22. veebruaril 1947.

oma seemnevilja, et 17 vallast Saaremaal saavat kõigest 3—4 valda oma viljatagavaraga läbi uue lõikuseni. Suuremal osal jätkuvat vilja vaevalt kevadeni. Kuid vaatamata sellele, olevat siiski maakonna toitusosakonna poolt valdadele «... käsk antud sellest vähesest, mis neil veel olemas, üks jagu linnale ja sõjaväele tuua...»¹

Teises oma aruandes on see kodanluse jünger sunnitud tunnistama, et «rahvas, nii maata kui maaga, on vaesem kui kunagi enne. Saarlasel on tundmus, nagu ei olekski ta Eesti Vabariigi kodanik, nagu elaks ta kusagil Eesti asumaal, Eesti Sahalinis või Kamtšatkas.»

Saaremaa töötav rahvas sai aru, et kodanlik valitsus ei anna talle maad ega leiba, et mõisnike ja «puumaameeste» maid valvab «kaitseliit», kes püssi ja täägiga pressib kehvtalurahvalt välja veel viimasedki viljaterad ning tõukab teda nälga surema. Kogu Saare-, Hiiu- ja Muhumaa töötav rahvas vibutas vihaselt rusikat. Oli tarvis ainult väikest ajendit, et need rusikad püssi järele haaraksid.

«Rahva meeolelu kohta peab ütleva,» kirjutas oma raportis Saare maakonna miilitsa ülemale Lümända valla vanem-militsionäär M. Arm, «et ta toidu ja riiete ja teenistuse puuduse läbi riisunud ja nõuta on tuleviku peale vaadates, — iseäranis ootavad maatainimeste ringkonnad karsitult peatset maasaamise luba, karge jäänud mõisamaadest, et seda üles harida ja nõnda kardetavast näljast pääseda...»²

Niisuguse üldise rahulolematuse olukorras tegi Kogula valla kehvtalupoeg A. Koit suurt selgitustööd, näidates rahvahulkadele, kes on nende viletsuse tõeliseks põhjustajaks. Ta organiseeris aktiivi, kes külast külla käies kutsus talupoegi ülestõusule rõhujate vastu. Ülestõusuks valmistudes laskis A. Koit juba aegsasti välja õmmelda ka punase lipu rahu loosungiga.³ Teatavasti oli ju Nõukogude riigi üheks esimeseks dekreediks rahudekreet, mis kutsus viivitamatult lõpetama agressiivset sõda ja sõlmima õiglase rahu. Suure Oktoobrirevolutsiooni poolt hei-

¹ ORKA, fond nr. 14, nimistu 1, s.-ü. 135, leht 110.

² ORKA, fond nr. 30, nimistu 2, s.-ü. 2, lehed 46 ja 47.

³ Lipp oli tehtud tavalisest punasest riidest. Mõlemale poole lipule oli õmmeldud peale valgest riidest sõnad «Maha sõda!» Klaviira Paltsi poolt, kes praegu elab ja töötab Orissaare rajooni «Edasi» kolhoosis.

Aleksander Koit enne kroonuteenistust
laevapoisina.

satud rahulipu all asus ka Kogula töötav talurahvas võitlusse.

Kui 1918. a. 17. detsembril Saare maakonna valitsus saatis Kogula valda käsu sõjaväele vilja andmiseks, arvas A. Koit paraja aja tulnud, et ülestõusu alustada. Ta kogus 30-mehelise salga Tõnija külasse, kust punase lipu all liiguti läbi Kalli, Jürsi, Ariste ja Pahnna küla vallamaja poole. Teel mobiliseeriti salka juurde veel uusi mehi. Salk seadis oma eesmärgiks vallavalitsuse ülevõtmise, kaitseliitlastelt relvade äravõtmise ja kodanlikule valitsusele viljaandmise nurjaajamise. Kogula valla töötavad talupojad teatasid, et neil pole vaja ei sõjaväge ega sõda Nõukogude Venemaa vastu. Pärast seda pidi organiseeritama juba suurem salk ning vallutatama Kuressaare. Valitsus vastas sellele «sõnakuulmatusele» rohkem kui 20 inimese vangistamisega. A. Koit pääses ja jätkas võitluse organiseerimist sõjaväele viljavõtmise ja sõjaväkke mobiliseeri-

Mihkel Kuusküll, kes võttis aktiivselt osa Kogula «mässust». Kodanlus heitis ta koos kaaslastega Kuressaare vanglasse, kust M. Kuusküll organiseeris enda ja kaaslaste hulljulge põgenemise.

mise vastu, kutsudes töötavaid talupoegi relvastatud ülestõusule.

Teised vangistatud kaaslased põgenesid hiljem vanglast, pannes vangivalvuri luku taha. See hulljulge põgenemine toimus Mihkel Kuusküllil juhtimisel, kes praegu elab ja töötab Orissaare rajooni «Kungla» kalurikolhoosis.

Kogula «mäss» oli sissejuhatuseks suurele Saaremaa töörahva ülestõusule. Nagu kulutuli levis Kogula sündmustest teade üle Saaremaa. Viha, mis hõõgus saare rahva südameis mõisnike ja «puumaameste» vastu, lõi nüüd veel suurema jõuga leegitsema.

Samal ajal, kui Saaremaa töötav rahvas kannatas teravat puudust, olid hallparunitel suured viljatagavarad, mida nad hoidsid paremate aegade jaoks või müüsid hingehinna eest. Nälgivaid vabadikke ja maatamehi sundisid nad ainult «silgu, leiva ja hapu kalja eest» endid orjama. «Puumaameste» käes oli ju võim ja vägi. Nende varandust ja

vilja valvas kaitseliit. Nende huvide eest seisis väljas valitsus. Isegi niisugune reaktsiooniline ajaleht nagu «Vaba Maa» kirjutas sellest karjuvast olukorrast: «Maatameestel oli nälg, aga puumaameestel oli vilja vabalt loomadele sööta ja õlleks teha... Põide meestel oli igal mehel õlleankrud keldri nurgas, aga puudustkannatajatele ei müüdnud vilja ka raha eest.»¹ Klassivastuolud Saaremaal kasvasid seega mitte ainult töötavate talupoegade ja mõisnike vahel, vaid ka töötava talurahva ja «puumaameeste» vahel. «Kas ei ole just Saaremaa «mäss» ümberlökkamatuks tõenduseks,» ütleb V. Kingissepp, «et klassivahekordade arenemine Eestis raudse paratamatusega kodusõjale viis!»²

Kui kodanlik valitsus veel kuulutas välja sundusliku mobilisatsiooni Saaremaal, siis ei suutnud saare rahvas enam vaikida ega kannatada. Seni allasurutud õiglane viha lõi heledalt lõkkele. Juba esimeste nekrutite ärasaatmisel Kuressaarest puhkesid nende hulgas rahutused, mida kodanlus püüdis igati saladuses hoida või põhjendada seda niisuguse naiivse väitega, nagu see, et noorsõduritele olevat järele saadetud väga räbal laev ja seepärast hakanud nekrutid hukkumise kartusel «mässama». Niisugune rumal ja naiivne põhjendus oli mõeldud rahva petmiseks, et ära hoida uusi rahutusi. Kuid see ei päästnud kodanlust. Niipea kui algas juba massiline, paljude aastakäikude mobiliseerimine, muutus kodanluse ja tema valvepeni — kaitseliidu jalgealune Saaremaal eriti tuliseks.

Milleks? Mispärast? Kelle jaoks? küsisid saarlased. Kas selleks, et puhastada saar jõulisematest ja aktiivsematest meestest, kellede tegevus ei meeldinud hallparunitele ja «pursuidele»? Näis, et see oli nii, sest kodanliku valitsuse senised sammud areteerimiste, vangistamiste ja lõpuks mobiliseerimisega olid seda igati kinnitanud. Kogula talupoegade järel said seda oma nahal varsti tunda ka Muhumaa talupojad. Kodanluse esindajaist moodustatud mobilisatsioonikomisjon, kes tegutses kulakute huvides, vabastas nende põegi kui perekonna «toitjaid» sõjaväkke võtmisest. See tegi pahaseks isegi «Vaba Maa», kes kirjutas: «Valla-nõukogud olid enamasti vanad ja nekrutite määramise ajal olid puumaameeste pojad puha «toitjad», kuna vae-

¹ «Vaba Maa» nr. 54, 6. märtsil 1919.

² V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 21.

semad mehed sõtta saadeti. «Toitjate» klass läks juba Saaremaal kuulsaks, kaebtus nende vastu tõusis üleüldiseks.»¹

Kas ei olnud see küllalt selgeks kinnituseks Saaremaa töötavale rahvale, et Eesti kodanlik valitsus oli mõisnike ja kulakute valitsus. Selles veendus lõplikult Muhu-Suure ja Hellamaa valla töötav talurahvas veel siis, kui tema õigustatud protest mobilisatsioonikomisjoni tegevuse vastu jäeti tagajärjetuks. Töötavale talurahvale sai selgeks, et oma õigusi läheb tal korda ainult jõuga maksma panna. Jaanuarikuus enne mobilisatsioonikutsete kättesaamist pidasid 20 talumeest Georg Pruuli juhtimisel Lehtmetsa-Jaagu talus nõu, kuidas mõisnike ja kodanluse võim purustada. Leiti, et üksinda seda teha ei suudeta, et enne kui organiseerida ülestõus, on tarvis luua tihedad sidemed Tallinna proletariaadiga. Sideme loomiseks Tallinna tööliste organisatsioonidega valiti kolm delegaati, kes aga ei suutnud neile antud ülesannet täita.

Nähes, et Saaremaa töötavat rahvast ei ole kuidagi võimalik sõnakuulmisele sundida, tegi Saaremaa komissar kodanlikule valitsusele ettepaneku, et Saaremaale saadetakaks suurem väeosa, kes kindlustaks mobilisatsiooni läbiviimise ja kutsuks tõrkujad korrale. Pärast läbirääkimisi K. Pätsi, siseministri A. Peedi ja sisekaitse ülema polkovnik E. Põdderiga olevat kokku lepitud, nagu V. Neggo märgib, et E. Põdder 200 ratsamehega asub 12. veebruaril teele Saaremaale ning kindlustab mobilisatsiooni läbiviimise ja teeb siis tuuri läbi kogu Saaremaa...

Muidugi mõista polnud siin tegemist mingisuguse huvireisiga, vaid Saaremaa töörahva veristamise plaaniga. Milleks muuks, kui ainult sadade saarlaste vangistamiseks, peksmiseks ja tapmiseks oli mõeldud karistussalga saatmine, kes, nagu edaspidi näeme, tõepoolest keskaegse barbaarsusega oma töö tegi.

Kui Hellamaa, Muhu-Suure, Uuemõisa ja Maasi valla mobiliseeritud meestele käsk anti 16. veebruaril kella 10-ks ilmuda Kuivastusse edasisaatmiseks mandrile, siis puhkes Saaremaa töörahva õiglane viha parunite ja kodanluse vastu lõkkele. Saaremaa töötav rahvas ei tundnud enam ühtki takistust, mille ees peatuda. Ta otsustas end lahti raputada teda köitvaist ahelaist — parunite ja nende käsi-

¹ «Vaba Maa» nr. 54, 6. märtsil 1919.

laste rõhumisest — ja tõusis üles. Talumatu majanduslik olukord ja poliitiline surve olid viinud Saaremaa töötava rahva relvastatud ülestõusule.

Saaremaa töörahvas nõudis mõisnike eesõiguste kaotamist, mõisate tasuta ülevõtmist ja töörahva valitsust. Nende põhiloosungite all asus ta võitlema mõisnike ja kodanluse diktatuuri vastu.

Ülestõusu materjalidest ja ülestõusust osavõtnute mälestustest nähtub, et ülestõusu organiseerijad ja juhid olid nõukogude võimu pooldajad, kes tegutsesid otseselt Oktoobrirevolutsiooni ideede mõju all. Teatavasti olid ülestõusu peajuhid A. Koit ja A. Ohak osa võtnud võitlusest Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu eest, nõukogude võimu kehtestamise eest. Nad polnud küll kommunistliku partei liikmed, kuid oma tegutsemisega pälvisid täielikult parteitute bolševike nimetuse.

III

ÜLESTÕUSU KÄIK JA NURJUMISE PÕHJUSED

Saaremaa töörahva ülestõus algas pühapäeval, 16. veebruaril 1919. aastal. Selleks päevaks olid Kuivastu mõisa kokku käsutatud nelja valla — Muhu-Suure, Hellamaa, Uuemõisa ja Maasi valla mehed, arvult 237, ühes küüdi-meestega ja hobustega, kes neid sealt pidid üle jää mandrile toimetama. Töötava talurahva hulgas juba ammu valminud ülestõusu meeoleu oli saanud kodanluse poolt mobilisatsiooni päeva väljakuulutamisega viimase tõuke, et paisuda avalikuks relvastatud väljaastumiseks.

15. veebruari õhtul pidasid ligi viiskümmend aktiivsemat meest Hellamaa vallas Lepiku külas Männiku-Jüri talus salajase koosoleku, kus võeti vastu otsus sõjaväkke mitte minna ja võim enda kätte võtta. Vaja ainult Saare- ja Muhumaal tungal põlema süüdata, siis plahvatab üle kogu Eesti ülestõusutuli lõkkele, rääkisid koosolekust osavõtjad. Nad alles tahavad näidata, kuidas mõisnike ja nende sabarakkude võim uperkuuti lendab. Teati rääkida, et ka sõjaväes olevat ülestõusu meeoleu sootulena hõõgumas. Las aga nemad teevad siin otsa üles, küll siis sealgi plahvatab. Salajasesest koosolekust võtsid osa Mihkel Öövel, Mihkel Sõrm, Ivan Enno, Jaan Tuulik, Mihhail Öue jt. Koosolekul peeti ka nõu selle kohta, kuidas vastuhakkamist teostada, telefoniühendusi katkestada, kuidas pealetungi ja kaitset organiseerida.

Sama laupäeva õhtul, mil toimus salajane koosolek, sõitis kodanliku valitsuse esindaja lipnik Jefimov (eestlane) ühes kaitseliitlase Tammeliga ja riigimetsavahi Vaheriga Kuressaarest välja, et 16. veebruaril Kuivastusse kokkutulevaid mobiliseeritud noormehi Haapsalusse edasi saata.

16. veebruari hommikul hakkas mobiliseeritud noormehi

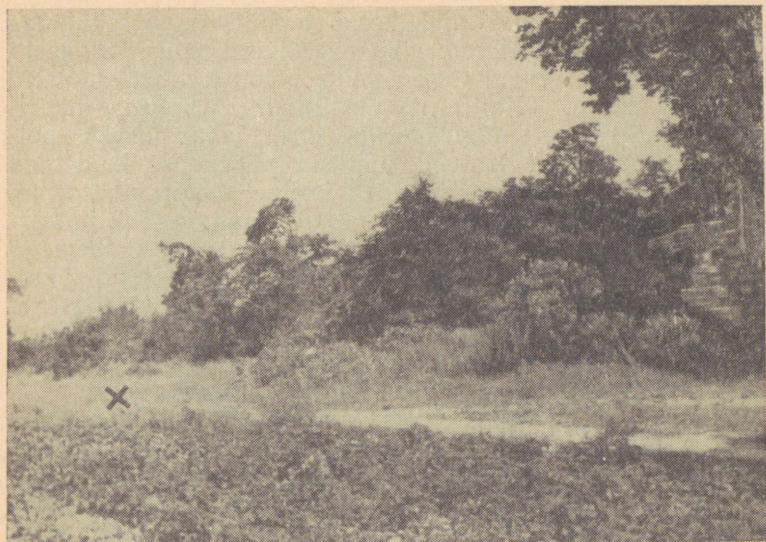
Männiku-Jüri talu Lepiku külas, kus toimus 15. veebruaril salajane nõupidamine.

Ülesvõtte tehtud 3. VII 1953.

ühes oma saatjatega juba õige varakult Kuivastusse kokku tulema. Paljudel neist polnud ülestõusu kavatsusest aimugi. Need aga, kes sellest teadsid, hoidsid seda algul oma teada. Samuti hoidsid muhulased esialgu end saariastest eemale. Koonduti omaette väikestes rühmadesse, kus juteldi ja tehti nalja. Jutt jäi aga järjest vaiksemaks. Oli näha, et hakati midagi tähtsat arutama. Muhu talumees Isak Pallasmaa käis noormeeste seas edasi-tagasi ja andis neile vastuhakkamiseks hoogu. Kihutustööd vastuhakkamiseks tegi ka mobiliseeritu Georg Pruul, kes oli üks tähtsamaid ülestõusu organisatoreid Muhus. «Puumaameeste» ja nende saba-rakkude pojukestele, kes julgesid ülestõusunõule avalikult vastu rääkida ja kodanlikku sõjaväkke tahtsid minna, ütles keegi keskealine muhulane: «Küll me neile, kes minna tahavad, tina tagant järele suitsetame!»¹

Peagi oli vastuhakkamisenõu meestele üldiselt teada.

¹ «Päevaleht» nr. 259, 25. septembril 1925.

Vaade Kuivastu mõisa varemeile praegusel kujul. Varemeile on kasvanud põõsad ja umbrohi. Paremalt nurgas on näha veel osa seinamüürist. Ristiga märgitud kohas, kus tol ajal asus suur ümmargune lillepeenar, toimus mobiliseeritud meeste registreerimine.

Ülesvõtte tehtud 3. VII 1953.

Veel enne lõunat jõudsid Kuivastusse ka lipnik Arseni Jefimov ühes kaitseliitlase, sõjaväeametniku Karl Tammelega ning riigimetsavahi Vaheriga. Algas ilmunud mobiliseeritud meeste üleskirjutamine Kuivastu mõisa õues. Jefimovit oli hoiatatud meeste vastuhakkamise kavatsusest, kuid ta ei uskunud seda ja hakkas mehi nimepidi välja hüüdma: «Karjane!» (nii oli ühe mobiliseeritu nimi) hõikas Jefimov. «Karjane on karjas!» kõlas kooris vastus. «Kärme!» jätkas Jefimov. «Kärme on kärme mees ja see on juba ei tea kus kohas!» vastati. Nüüd tuli järjekord mobiliseeritu M. Ööveli kätte, kes vastuse asemel esitas Jefimovile küsimuse: «Kuhu te tahate meid saata?» — «Isamaad kaitsma,» vastas Jefimov. — «Meil pole isamaad, mida kaitsta,» ütlesid mehed. «Noh, siis saadan teid taevast kaitsma!» karjus Jefimov ja haaras revolvri. See oli juba liig. Kõlas hüüe: «Poisid, püssid välja, valage verd!» M. Öövel haaras Jefimovi

ümbert kinni. Samal ajal keegi mobiliseerituist tulistas Jefimovi surnuks. Meeste viha oli niivõrd suur, et keegi ei suutnud neid enam tagasi hoida põlatud rahvavaenlaste likvideerimisest. Kaitseleitlane Tammel ja riigimetsavaht Vaher, kes nägid, et olukorra päästmiseks polnud enam mingit lootust, püüdsid põgeneda, kuid nad nabiti kinni, üks mõisa õues ja teine mereranda viival teel, ning lasti maha. Hiljem raiuti jõesse auk ja härrased topiti august alla. Keegi suure valge habemega vana talumees hüüdnud vaimustusega: «Nüüd on jõudnud aeg, kus võime endalt heita aastasadade needuse ja maksma panna töörahva valitsuse! Käed külge, seltsimehed!»¹

Ülestõus oli alanud.

Regedele peidetud püssidega varustati esimene salk. Ülejäänutele tehti korraldus hankida ise endale relvad. Uuemõisa ja Maasi valla meestele anti käsk koju sõita, vallamajad üle võtta, mõisnikud vahistada, rahvas kokku kutsuda ja «sõjaseisukord» välja kuulutada. Ühtlasi lepiti kokku, et õhtul kogunevad kõik Orissaare posti- ja telegraafijaama juurde ühisele nõupidamisele.

Viie-meheline relvastatud salk jooksis üle mõisa põllu Kuivastu sadamasse ja võttis seal telefoni-kõnepunkti üle. Seejärel raius Ivan Enno Kuivastu—Virtsu vahelise jääle asetatud telegraafiliini mõõgaga läbi ja keegi teine saadeti ratsahobusel Haapsalu—Muhu vahelist telefonikaablit purustama. Suurematele teedele ja mere äärde pandi vahipostid välja. Neile tehti kohustuseks kõik kahtlased isikud, s. o. ülestõusule vastutõtjad vahi alla võtta ja Kuivastusse saata.

Ülestõusu juhtideks Muhusse jäeti Ivan Enno ja Mihkel Sõrm, Mihhail Öue, Mihkel Öövel, Georg Loorits jt., kes oma aktiivsusega silma paistsid.

Sõjaväeline üldjuhtimine Muhus kuulus Ivan Vokile, kes juba 1912. aastal oli organiseerinud Riia ja Peterburi vahet sõitval reisijatelaeval «Konstantin» ülestõusu, et takistada Roomassaarelt laevale võetud mobiliseeritud meeste tsaariarmeesse suunamist. Ivan Vokk koos mobiliseeritutege haarasid Roomassaare ja Kuivastu vahel laeva juhtimise enda kätte, et laeva Rootsi randa juhtida ja sealtkaudu põgeneda. Kuivastust mööda sõitmisel aga

¹ «Saarte Hää» nr. 25, 15. veebruaril 1941.

Vaade Kuivastu mõisa õuele praegusel kujul. Taga vasakul näha mõisa ratsahobuste talli varemed. Paremäl ees asus mõisa peahoone, mille varemed on nüüd umbrohu ja põõsastega-täis kasvanud. Ristiga märgitud kohas oli omal ajal suur ümmargune lillepeenar. Sellelt peenralt hõigati välja mobiliseeritute nimesid. Siin algaski ülestõus. Tee, mis läheb praegu läbi mõisa õuest, on tekkinud hiljem. Varem tuli sellele ristile mõisa õue tee.

Ülevõtte tehtud 3. VII 1953.

peeti reisiaurik sõjalaevade poolt kinni ja ülestõus likvideeriti. Ülestõusu organiseerijad viidi Tallinna ja mõisteti 8—10 aastaks sunnitööle.

Ühe Muhusse jäetud ülestõusu juhi — Isak Ööveli aktiivsel tegevusel toodi Kuivastusse ülestõusnute varustamiseks Viira külast 4 kasti püssipadruneid. Saksa ja Vene sõjavägede poolt oli Saaremaale palju relvi ja laskemoona maha jäetud, kuid neid oli väga raske kasutada, sest vene padrunid ei sobinud saksa püssidele, nagu saksa padrunid ei sobinud vene püssidele. Neid juhtumeid esines rohkesti, kus oli küll püss, kuid puudus vastav laskemoon, või oli jälle laskemoon, kuid puudus vastav püss. Selle tõttu oli ülestõusnute relvadega ja laskemoonaga varustamise ülesanne väga raske ja keeruline.

Samal päeval jõudsid Virtsust Kuivastusse Eestis asuva Saksa riigi peavoliniku sekretär Krupp oma naisega ja ametnik Oskar Rahr. Need eesti rahvast sajandeid rõhunud saksa röövvalutajate esindajad lasti jalamaid kohapeal maha ja topiti jää alla. Teenitud tasu said ka oma julmu-
sega kogu Saaremaal tuntud Kuivastu mõisnikud Axel ja Aleksander Buxhoevden, kes tahtsid põgeneda, minnes salaja Undu mõisa alt merele. Viirelaius sattusid nad aga ülestõusnute kätte ja toodi Kuivastusse, kus lasti maha ja laibad topiti traditsiooni kohaselt jää alla.

Mandritl sisse- ja mandrile väljasõitvate isikute järelevalve korraldajaks Kuivastu piirkonnas oli Mihkel Sõrm. Kahtlasi hoiti kinni Kuivastu kõrtsis ja Hellamaa valla-
majas.

Pärast seda, kui vallamajad, Viira küla telefonikeskjaam ja teised telefonijaamad olid üle võetud ning ülestõusnud saanud Muhus seisukorra täielikuks peremeheks, asusid nad oma sõjaväge looma.

Muhu-Suure vallakirjutajale tehti ülesandeks mobilisatsioonikäsk kokku seada ja vallakirjutaja abil see hektograafil paljundada. Selle käsu järgi pidid kõik 18—45 aasta vanused meeskodanikud koos püssidega 24 tunni jooksul ilmuma rahvaväkke. Mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid ähvardati mahalaskmisega. Mõnes kohas anti käsud välja Saaremaa Sotsialistliku Tööraha Liidu nimel. See «liit» oli Kuressaares hiljuti asutatud kohalike tegelinskite (Neps jt.) poolt oma kandidatuuride eest kihutustöö tegemiseks saabuvatel Asutava Kogu valimistel. Nagu näha polnud sellel liidul midagi ühist ülestõusnutega. Selle nime kasutati ainult kui silti, et seega kõhklejatele rohkem mõju avaldada. Peale selle esinesid ülestõusnud veel «Saaremaa maarahva liidu» või lihtsalt «tööraha sõjaväe» nime all.¹

Ülestõusu edasise korraldamise ja organiseerimise eesmärgil koguneti, nagu oli kokku lepitud, sama päeva õhtul, s. o. 16. veebruari õhtul nõupidamisele Orissaare posti- ja telegraafijaama juurde Saaremaal.

Hilja õhtuks kogunesid siia mehed relvastatud salkade kaupa Muhu saarelt ning Uuemõisa ja Maasi vallast. Orissaare telegraafijaam võeti üle ja pandi uued ametnikud kohtadele. Orissaares hakkasid ülestõusu juhtima J. Pihel-

¹ Vt. «Vaba Maa» nr. 69, 24. märtsil 1919.

Vassili Saksakulm, kes võttis osa võitlusest karistussalga vastu Võlla mõisas. Võeti kinni ja pandi Buxhoevdeni laipa jää alt välja kiskuma. Juba esimese korraga, kui ta pistis käe jää alla, sattus laiba jalg talle pihku. Enne seda olid mitu meest kurja vaeva näinud, kuid laip jäi kätte saamata. Selle asjaolu tõttu tehti järeldus, et V. Saksakulm on Buxhoevdeni tapnud ja laiba jää alla toppinud. Mõisteti 1919. aastal kümneks aastaks sunnitööle. Elab ja töötab praegu Orissaare rajooni «Ühismaa» kolhoosis.

Ülesvõtte tehtud 3. VII 1953.

puu ja V. Reiart. Pihelpuu võttis telefoniühenduse Kuressaarega, kust küsiti: «Kes te olete ja mida te tahate?» — Sellele vastas Pihelpuu: «Oleme punased ja paneme varsti kogu Saaremaal enamlise valitsuse maksma.» Edasi küsiti Kuressaarest: «Kes räägib?» Ja Pihelpuu otsekohe vastas: «Viktor Kingissepp.» See jutuajamine valgetega andiski neile aluse oletada, nagu oleks Viktor Kingissepp viibinud Saaremaal ja juhtinud ülestõusu.

Orissaare grupi juht Pihelpuu andis Kuivastu grupi eeskujul analoogilise mobilisatsioonikäsu. Kõik 18—45 aasta vanused mehed pidid ühes sõjariistade ja mõnepäevase

Vaade Viira küla telefonikeskjaama hoonele praegusel kujul.
Nüüd asub siin haigla.

Ülesvõtte tehtud 8. VII 1953.

toidutagavaraga rahvaväkke ilmuma. Ühtlasi saadeti esindajad veel teistesse Saaremaa valdadesse ülestõusu organiseerima.

Ülestõusu lõõm, mis oli haaranud kogu Muhumaa, kandus peagi üle Saaremaale. «Mässule ässitajad ilmusid igale poole,» kirjutab kodanlik ajaleht «Saarte Kaja». «Võib ütelda, et kolme, nelja päeva jooksul kogu Saaremaa oli kihamas.

Seisukord muutus väga tõsiseks. Sõjariistus enamlased käisid külast külasse ja perest peresse ning andsid igal pool «sundusliku mobilisatsiooni käsu», mille alusel kõik 18—45-aastased mehed 24 tunni jooksul punasesse väkke pidid astuma, kuna tõrkujatele oli määratud surmanuhtlus... Mõisad ja vallavalitsused võeti üle ja punaste võim pandi igal pool maksma.»¹

Nii lõi, nagu ütleb V. Kingissepp, tööraha kollektiivne mõistus loodusjõuliselt ise vastuhakkamise vormid, ja polnud vaja mingisugust revolutsiooni importi. Mehed kokku ja püssid kaasa. Ja kui seda täideti loiult, siis ähvardati vastuhakkajaid surmanuhtlusega. «Kogu oma revolutsioonilise loomusunniga tundsid saarte «mässumehed», et sun-

¹ «Saarte Kaja» nr. 13, 22. veebruaril 1919.

Vaade Muhu-Suure vallamajale praegusel kujul.

Ülesvõtte tehtud 8. VII 1953.

duslik mobilisatsioon surmanuhtluse ähvardusel ainus pääsetee on, et neetud sakste valitsus neid ära ei veristaks, ära ei rahustaks, et neid siis mobiliseerida ka surmanuhtluse ähvardusel, kuid juba sakste kaitseks ja töörahva vastu. Ja need «mässumehed» talitasid õieti! Vastuhakanud töörahva vastuvaidlematu õigus on vägivalda tarvitada mitte ainult oma klassivaenlaste vastu, vaid ka töörahva kõhklevate kihtide vastu, sest see kõhklemine on otsustavate võitluste silmapilgul — kodanluse toetamine, kodanluse jõu kasvatamine, ja siin peab vägivald nende töörahva kihtide vastu platsi astuma, et mitte võitu ei saaks kodanlus ja selle võidu läbi maksuma ei pääseks kodanluse vägivald terve töörahva üle. Vastuhakanud töörahvas peab kahevahel kõikuvad töörahva kihid sundusega lahingusse kihutama sakste vastu, sest vastasel korral kihutab kodanlus tööliste sõtta tööliste vastu.»¹

Seda ülesannet polnud Saaremaa töörahval muidugi kerge täita otse kodanliku korra keskel, kus küll puudus sõjavägi, kuid kus siiski oli organiseeritud kaitseliit ja miilits, kellede keskus asus Kuressaares. Kuid arvestades

¹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 67—68.

Saaremaa kodanluse argust, oli seda ülesannet võimalik täita edukalt ja kõige lühema aja jooksul.

Missuguse vastasega oli Saaremaa töörahval tegemist, annab väga kujuka iseloomustuse Uuemõisa valla vanem-militsionääri pihtimus: «Uuemõisa vallavalitsuse liikmed olid sellest mässust osavõtmises täiesti erapooletud ja hoidsid endid täiesti kõrvale, vastu töötada aga ei julgenud keegi, kellel elu kallid oli. Täielikumalt ei tea mina, Uuemõisa valla vanem-militsionäär, mässu ja tema tegelaste kohta midagi, sest et asja sunnitud olin nurga tagant vaatama.»¹

Kui lugeda kõigi Saaremaa valdade militsionääride raporteid, siis hõõgub neist vastu sama lootusetu meeleolu, sest kõik need kodanluse palgasulased nägid, et oli mõttetu välja astuda võimsa talurahvaliikumise vastu. Kõikjal kohadel varjasid ja peitsid nad endid või täitsid surmahirmus kuulekalt ülestõusnute korraldusi. See on eriti iseloomulik kodanliku võimu esindajate käitumise kohta Saaremaa töörahva ülestõusu ajal kogu Saaremaal.

17. veebruaril kulges revolutsiooniline liikumine juba Maasi, Kogula, Leisi ja Laimjala valda. Öösel kella ühe ajal tagandati Maasi vallavanem ametist ja vallamaja võeti üle. Vallasekretär pandi mobilisatsioonikäsku kirjutama, mille dikteerisid talle ette Uuemõisa valla mehed Mihkel Truumere ja Reiart. Käsu kohaselt pidid kõik 18—45 aasta vanused mehed ilmuma kella 8—10 vahel vallamaja juurde, et sealt edasi minna Levala külasse. Ülestõusu juhtideks Maasi vallas olid Sergei ja Aleksei Oimann. Kõik, kes püüdsid ülestõusu saboteerida, kõrvaldati ülestõusnute poolt kindlakäeliselt teelt. Nii hukati Rannaküla mõisa rentnik parun Pahlen ja Kareda mõisa omanik Förster.

Kogula vallas läks vanem-militsionäär Ivan Lutter Kalli külla ülestõusu organiseerijat Oresti Ritsi areteerima, et teda Kuressaarde saata. Kuid oli juba hilja. Ülestõusnud võtsid ta teel kinni. «Sedamaid,» kirjutab I. Lutter, «langesin ma põlvili nende ette maha, sest muud pääsemise teed minul enam ei olnud ja palusin hulk aega kõige härdamate palvetega.»² Lutter lasti vabaks. Kuid niipea kui see kodanluse truud ketikoer oli pääsenud, jooksis ta väledasti ülestõusust Kuressaarde teatama, mis tal aga ei õnnestunud, sest telefon, nagu ta ise ütleb, olnud rikkis.

¹ ORKA, fond nr. 30, nimistu 2, s.-ü. 2, leht 27.

² Sealsamas, lehed 33 ja 35.

Kogula vallas juhtisid ülestõusu Orest ja Mart Rits. Martin Kumm valiti valla komandandiks.

Leisi vallas võeti vallamaja üle ning katkestati telefoniühendus Kuressaare ja Hiiumaa vahel. Kolme tunni jooksul käsutati kõik mehed vallamaja juurde. Ülestõusu juhtisid Vassili ja Feodor Aulik, komandandiks oli Mihhail Ait.

Laimjala vallas organiseerisid ülestõusu vennad Anton ja Vassili Kägu ning demobiliseeritud saksa sõdur Jakob Stolz. Valla komandandiks oli Aleksei Toompuu. Vallamaja võeti üle ja mobilisatsioonikäsud saadeti laiali. Areteeriti vallamajas viibiv maakonnaavalitsuse toitlusosakonna juhataja Maripuu. Ülestõusust võttis Laimjala vallas osa umbes sada meest, s. o. pooled 18—40 aasta vanused mehed vallast.

Ülestõusnute pealetung Kuressaare suunas arenes sel päeval järgmiselt:

17. veebruari hommikul kella 10-ks oli ette nähtud kogumiskohaks Levala küla, mis asub 5 kilomeetrit Orissaarest, Kuressaarde viival maanteel. Siia ilmusid 40 püsside ja padrunitega varustatud Uuemõisa valla meest. Nendega liitus kella 11 ajal veel umbes samapalju mehi Orissaarest. See 80-meheline väesalk jaotati kümne mehe kaupa rühmadesse. Iga rühma komandöriks määrati maailmasõjast osavõtnu. Nii hakati liikuma järgmise kogumiskohani, mis oli ette nähtud Laimjala vallamaja juures. Sinna oodati kokku mitme valla mehi. Seal pidi otsustatama ka Kuressaare valutamise plaan ja teised organisatsioonilised küsimused.

Kuni 10 kilomeetri ulatuses ei kohanud salk teel mingit vastupanu. Jõudes aga Laimjala metsani, kust jäi veel pool kilomeetrit kogumiskohani, avati salga luurajate pihta tuli. Ootamatu tulistamine ja liialdatud teated vaenlasest sünnitasid alguses ülestõusnute ridades segadust. Mõned jooksid metsa laiali, et põgeneda. Niipea aga, kui kohalejäänud pöörasid püssiotsad nende poole, rahunesid nad ja jäid oma kohtadele. Uskumata lühikese ajaga likvideeriti see segadus, ilma üldise juhatajata, kollektiivse jõu ja kindlusega nii, et juba väheajalise tulistamise järel võidi minna pealetungile. Eriti agaralt tungis peale parem tiib. Siinjuures unustasid ülestõusnud, et vaenlane võis neile lõksu valmistada. Ja nii see oligi. Ei arvestatud paremalt poolt kulgevast raudteeliini, mille sakslased olid ehitanud ja mis ülestõusnute selja tagant risti üle maantee suundus. Umbes 40-meheline hästi relvastatud kaitseliitlaste salk tungis

mööda seda raudteeliini ülestõusnutele selja taha ja avas cotamatult tule. Üks ülestõusnu sai surma ja 13 võeti vangi. Vaenlase poolel oli üks surnu ja üks haavatu. See oli ülestõusnutele esimeseks õppetunniks, kus ettevaatamatuse tõttu kaotati 14 meest.

Telefoni teel paluti kohale abijõude Kuivastust, kust 12 meest Mihhail Ōue juhtimisel sõitis vankritel välja — neli meest vankril. Regesid ei saadud lume vähesuse tõttu kasutada.

Valgete salk koosnes balti parunitest, pastoritest, kula-kutest ja kodanlikest koolinoortest, peamiselt Kuressaare gümnaasiumi õpilastest. Salgas oli 110 relvastatud meest ja kuus ratsanikku. Kuid see rahvavaenlaste jõuk ei julgenud enam võitlust jätkata, kartes Kuressaarde taganemise tee äralõikamist, sest kõik ümbruskonna valla töötavad talupojad olid ülestõusnute poolt. Vaatamata raske-tele kaotustele lõppes see esimene kokkupõrge 17. veebruaril ülestõusnute võiduga. Vaenlane põgenes vange ühes võttes Kuressaare suunas.

Siin tegid ülestõusnud järjekordse vea. Nad ei kasutanud ära paanikat vaenlase ridades, et teda lõplikult purustada. Nad lasksid vaenlasel rahulikult Kuressaarde taanduda, selle asemel et teda kogu aeg jälitada ja talle mitte aega anda oma ridu ümber korraldada. Ülestõusnud ei järginud siin marksismi tuntud õpetust ülestõusust, mis näeb ette, et pärast esimest edusammu «sammuda edult edule, katkestamata pealetungi vaenlasele, kasutades tema segadusse sattumist jne. jne.»¹ 50—60-meheline sõjariistus ülestõusnute salk oli selleks täiesti suuteline. Valgete pideva jälitamise asemel aga seisti teise päeva hommikuni kohal.

Oma raportis sisekaitse ülemale kindral Põdderile kirjutab lipnik Tamm sel ajal olukorrast Kuressaares järgmist: «Seisukord oli tõsine. Sõjalist jõudu oli Kuressaares vähe, kõigist alalisi Liidu (s. o. kaitseliidu. — A. S.) teenistuses olevaid isikuid 30 meest, gümnaasiumi õpilasi 35... ja veel 100 meest I järgu kaitseliitlasi... Vahepeal sain teateid enamlaste kiire edasiliikumise üle. Oli tarvis kiiresti korraldusi luua, et nende liikumist takistada... Selleks saatsin samal päeval Kuressaarest mässajate vastu esimese komando 110 meest ühes 6 ratsanikuga... Seega oli meie

¹ V. I. Lenin, Valitud teosed, II kd., Tallinn, 1946, lk. 92.

parem jõud linnast välja saadetud, oli tarvis nüüd linna enese kaitset luua... Selleks linna lähedal olevates valdades sunduslist mobilisatsiooni välja kuulutada lugesin ma kahtlaseks. See oleks meile linna palju niisugust elementi kaasa toonud, kes meile endale kardetavad olid, sellepärast kuulutasin Kuressaare linnas sunduslise mobilisatsiooni välja... Samal ajal andsin veel valdades olevatele ohvitseridele käsu jalamaid Kuressaarde ilmuda, enesega kaasa võttes kaitseliitlasi ja ustavaid vabatahtlisi... Sundusline mobilisatsioon Kuressaares tõi kokku umbes 300 mehe ümber...»¹ Neist 220 meest saadeti linna kaitseliinidele. Ülejäänud pidasid linnas vahi- ja patrulliteenistust.

Laimjalas jaotati juba 500-meheliseks kasvanud rahva vägi kuude roodu ja need omakorda rühmadesse. Sõjaväeliseks üldjuhiks valiti Laimjala mees allohvitser M. Kirr.

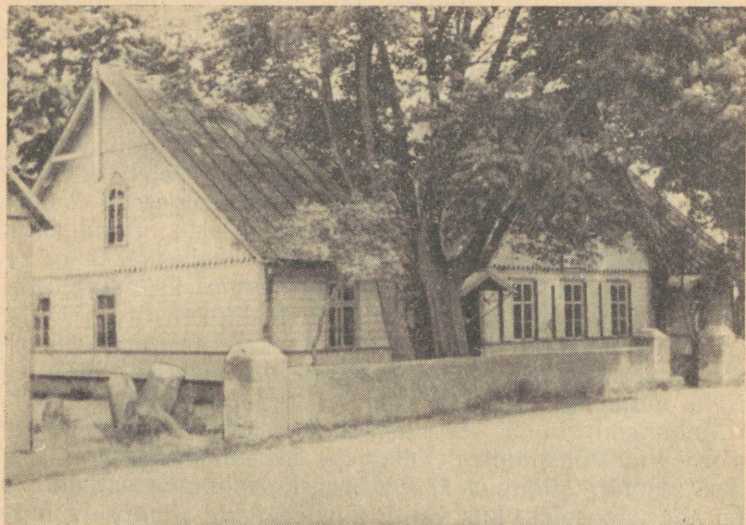
Muhumaal kindla revolutsioonilise korra maksmapanemise ja ülestõusnute relvadega ja laskemoonaga varustamise eesmärgil toimus 17. veebruaril Hellamaa vallamajas töörahva koosolek, kus valiti sõjaväe juhid Muhus ja saadikud Saaremaa Töörahva Nõukogusse, mis pidi tegevusse astuma pärast Kuressaare vallutamist. Kõige keerulisemaks küsimuseks koosolekul oli relvastuse ja laskemoona hankimise probleem.

Sõjaväe juhtideks valiti M. Sõrm, T. Enno, G. Loorits, M. Õue, M. Öövel ja A. Räim. M. Sõrmele pandi Kuivastu komandandi ülesanded, T. Enno pidi 15—20-mehelise rühmaga kaitsma randa Kuivastust Rässani, M. Õue — Kuivastust Lõetsani ja A. Räim — Lõetsast Raugini. M. Öövel pidi hoolitsema Kesk-Muhu kaitse eest ja organiseerima ülestõusnute varustamist toidukraamiga; G. Looritsale tehti kohustuseks luua side Pöide ja Levalaga. Raugist edasi pidid rannakaitset organiseerima Uuemõisa valla mehed.

Rahvasaadikuiks Muhumaalt valiti G. Pruul ja G. Vilto. G. Pruulile tehti peale selle veel ülesandeks pärast Kuressaare vabastamist viivitamatult teatada raadio teel Nõukogude vägedele ülestõusust Saaremaal ja kutsuda abi.

Tehti korraldus, et tuleb arvele võtta kõik relvad ja laskemoon, mis veel seni on külades kasutamata. Toidumoon otsustati rekvireerida mõisatest. Esialgu pidi Suuremõisa andma rahvaväe toitmiseks 150 puuda rukist ja ühe härja.

¹ ORKA, fond nr. 509, nimistu 1, s.-ü. 180, lehed 55 ja 56.

Vaade Hellamaa vallamajale praegusel kujul. Nüüd asub siin algkool. 17. veebruaril 1919 viidi siin läbi tähtis rahvakoosolek, kus valiti sõjaväe juhid Muhumaal ja rahvasaadikud maakonnanõukogusse. Rahvasaadikuteks valiti Georg Pruul ja G. Vilto. Georg Pruulile tehti ülesandeks teatada Kuressaarest raadio teel viivitamatult ülestõusust Nõukogude vägedele ja kutsuda abi. Tähtsaks küsimuseks koosolekul oli relvade ja laskemoona hankimise küsimus. Toidumoona otsustati võtta mõisatest.

Ülesvõtte tehtud 3. VII 1953.

Kuivastu grupi poolt võeti sel päeval (17. veebruaril) kinni ja tehti kahjutuks leitnant Karl Tulmin, kes oli teel Tallinnast Kuressaarde, kuhu ta oli määratud komandandiks. Kahjutuks tehti ka Tamse mõisa valitseja A. Vesberg ja Koikla mõisa valitseja Kiinast. Kõikjal kohapeal, kus avaldati vastupanu või vastutöötamist mõisnike, kaitseliitlaste ja kohalike võimumeeste poolt, likvideeriti see revolutsiooniliselt, kindlakäeliselt, ilma kõhklemata. Üldse likvideerisid ülestõusnud kogu oma tegevuse ajal 21 rahva vaenlast — mõisnikku, parunit, kaitseliitlast, sõjaväelast jt. Kohtadel, kus võim läks ülestõusnute kätte, seali sisse kohalikud komiteed, kes kehtestasid igal pool kindla korra ja kandsid hoolt ülestõusnute varustamise eest. Mõisatest rekvireeriti vilja, liha jne. Mõisahobuseid ja veokeid kasutati ülestõusnute transportimiseks ja varustamiseks.

Mihhail Oue. Üks ülestõusnute juhte Muhumaal. Mihhail Oue kaitses 20-mehelise grupiga rannajoont Kuivastust kuni Lõetsani. M. Oue pääses surmasuust põgenemisega Nõukogude Liitu. Praegu töötab M. Oue Orissaare rajooni «Valjala» kolhoosi esimehena.

Ülesvõtte tehtud 6. VII 1953.

Et ülestõus toimus isoleeritult ja puudusid teated olukorrast mandril, siis levitati ülestõusnute hulgas ja usuti igasuguseid kuulujutte. Nii teati rääkida, et Tallinnas Toompeal lehvivat juba punane lipp, et Tallinnast olevat punaväed Saaremaale appi tulemas, et nende esimesed salgad olevat juba Lihula lähedal jne. Tõepoolest oli Tallinnast Saaremaale tõttamas sõjaväesalk, kuid mitte appi ülestõusnuile, vaid kaitseliitlastele.

See asjaolu, et ülestõusul puudus keskne juhtimine ja kindel organiseeritus, võimaldas kodanusel, kelle käes oli kogu võim, kiiresti abinõusid rakendada ülestõusu lämmatamiseks. Niipea, kui 16. veebruaril Tallinnas saadi Saarte Kaitseliidu ajutiselt ülemalt lipnik Tammelt telegraafi teel Hiiumaa kaudu (sealt kaudu oli veel telegraafiliin terve) teada, et ülestõusnud liiguvad Kuressaare sihis ja et neile jõudu

vastu panna ei ole, ning kui seda omakorda kinnitas Kärkla postkontori juhataja telegramm, et ühendus Kuressaarega on katkenud ja et ülestõusnud olevat telefoni kaudu ähvardanud Kärkla tulla, pani kodanlik valitsus kõik rattad käima, et Saaremaa töörahvaga veriselt arveid õiendada.

Juba teisel päeval, 17. veebruaril, oli karistussalk kokku klopsitud ja teele saadetud. Näis, et kodanlik valitsus oli oodanud signaali tegutsemiseks, nagu oleks ta juba varem teadlik olnud Saaremaa töörahva ülestõusu paratamatusest. Nii see ka oligi, sest ühelgi neist võimumeestest ei olnud kahtlust, et kodusõja ajajärgul tähendas töörahva mobilisatsioon rahva otsust ülestõusu. Selles oli ajutine valitsus kindlasti teadlik ja Saaremaa suhtes ka ette valmistatud. Ta teadis väga hästi, mis tähendas töörahva ülestõus tagalas sel ajal, kui eesliinil tuli võidelda revolutsioonilise töötava rahva peajõu vastu. Seepärast organiseeriski kodanlus ameerika-inglise imperialistidest nõuandjate näpunäidetele nii kiiresti karistussalga ja pani ta tegevusse. Karistussalk moodustati Tallinnas asuvatest väeosadest ja sõjalaevade meeskondadest. Sinna kuulusid 42 madrust ja 8 ohvitseri sõjalaevalt «Lembitu» ja 60 meest miiniristlejalt «Lennuk» ning mereväe ekipaažist; 20 meest ja 2 ohvitseri peastaabi kuulipildujate kompaniist koos 12 kuulipildujaga ning 110 ratsameest. Kokku 242 meest. Karistussalga ülemaks ning ühtlasi operatsiooni juhatajaks määrati sõjalaeva «Lembitu» komandör, Muhu saare hallparuni poeg Klaar.

17. veebruari õhtul kell pool 10 lahkus karistussalk Tallinnast ja jõudis 18. veebruaril kella ühe paiku päeval, mööda jääd umbes 4 kilomeetrit Raugi tule torni kohalt, Muhu ranna ligi, kus jagunes kahte ossa. Üks osa pidi Raugilt Muhu saarele minema ja vallutama Kuivastu maa poolt, teine osa aga pidi maanduma paremal pool Raugi tule torni ja sealt siirduma läbi Hellamaa saare keskele Viira külla, kus hiljem oli ette nähtud mõlemate osade ühine mine.

18. veebruaril levis ülestõusuliikumine Pihtla ja Pärsamaa valda. Pihtla vallas pandi vallavalitsus 18. veebruari õhtul ja Loona vallas 18. veebruari ööl vastu 19. veebruari mobiliseerimiskäske välja andma.

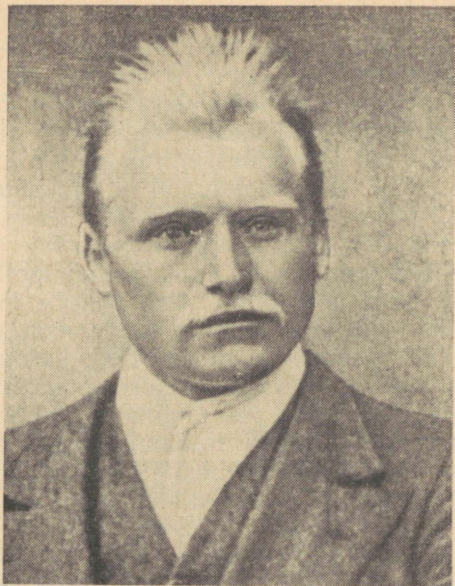
Oma jõud ümber grupeerinud, jätkasid ülestõusnud 18. veebruari hommikul pealetungi Kuressaare suunas. Kõljalas murti taganeva vaenlase vastupanu ja paisati ta Kuressaare alla. Kaks paruni võsukest võeti vangi ja lasti

maha. Sama päeva lõuna aegu toodi Kogula vallamaja juurde Sassi mõisa omanik Essen ühes venna ja õemehega, kelledele tuletati meelde nende 700-aastast rõhumist eesti rahva turjal ja teatati, et nüüd olevat sellele lõpp tulnud. Need rahvavaenlased lasti ülestõusnute poolt hiljem maha.

Ohtupoolikul jõuti Upa külasse, mis asub 5 km kaugusel Kuressaarest. Siia olid koondunud ülestõusnute peajõud, umbes 11—12 roodu. Siin asus ka nende staap. Rooduülemateks olid maailmasõjas teeninud allohvitserid, kes olid küllalt suutelised lahingut juhtima. Samuti polnud puudus toidumoonast. Upal näiteks oli pool talutuba leiba ja suitsetatud sealiha täis. Ülestõusnute toidumoonaga varustamine viidi läbi peamiselt vabatahtliku kokkutoomisega. Suuri raskusi oli aga relvade ja laskemoona hankimisega.

Pealetung Kuressaarele pidi toimuma kolmest kohast: Upa ja Vaivere külast ning Kellamäe mõisast. Esimesed kaks asuvad umbes 5 km ja viimane 2 km kaugusel linnast. Operatsioone Upa ja Vaivere külast ja ühtlasi Kuressaare vallutamist juhtisid A. Koit, A. Sepp, J. Siim jt. Aleksander Koit oli hiljuti demobiliseeritud Vene armeest, kus ta oli aktiivselt revolutsioonilisest liikumisest osa võtnud. Peastaap asus Mihhail Aru talus. Kellamäe grupi eesotsas seisis Vene mereväest demobiliseeritud madrus Aleksander Ohak, kes oli üks 1917.—1918. a. Soome revolutsioonist osavõtjaid. Peale selle oli selle grupi juhiks isegi kaitseliitlane alamleitnant Gustav Jõgi, kes ühines ülestõusnutega ja kui sõjaasjanduse spetsialist täitis oma ülesannet hästi. A. Ohak ja G. Jõgi nõudsid kohest pealetungi Kuressaarde, süüdistades Upa üksust viivitamises. Peastaap aga ei arvestanud seda õiget ettepanekut. Kahtlemata oli see üheks põhjuseks, miks Kuressaare vallutamine ebaõnnestus. Samuti ei pööratud küllaldast tähelepanu side loomisele ja ülestõusnute seljataguse kindlustamisele. Mingit hädaohtu ju ei teatud karta. Vahipostid, kes olid küll välja seatud, ei täitnud oma ülesannet vajaliku valvsusega. Pealetungi linnast ei kardetud. Selleks peeti sealseid «valgeid jõude» liiga nõrgaks. Mandrilt aga pidid abiväed tulema. Mehed veetsid aega, kuidas said ja mõistsid. Istuti soojades talutubades, mängiti kaarte ja naljatati. Levis teade, et niipea, kui kaks kahurit on kohale toodud ja esimesed paugud tehtud, algab Kuressaare vallutamine. Nii möödus kallis aeg, mida vaenlane operatiivselt ära kasutas.

Oma arvult ja sõjalise jõu poolest oleksid ülestõus-

Aleksander Koit (1891—1919). Saaremaa töörahva ülestõusu peajuht. Teenis tsaari-Venemaa armee allohvitserina. Võttis aktiivselt osa revolutsioonilisest liikumisest sõjaväes. Pärast demobiliseerimist asus Saaremaal kõigepealt oma koduvallas organiseerima võitlust mõisnike ja kodanluse rõhumise vastu. Sel eesmärgil organiseeris 1918. aastal Kogula «mässu», mis oli 1919. a. Saaremaa ülestõusu sissejuhatuseks. Mõrvati kodanluse poolt 14. märtsil 1919.

anud võinud linna kergesti vallutada, kus juba ammugi valitses paanika. Linna kaitses ainult paarisajameheline salk, kes koosnes parunitest, mõisnikest, «puumaameestest» ja Kuressaare gümnaasiumi õpilastest. Loomulikult ei oleks suutnud see «kangelaste» jõuk osutada mingisugust tõsist vastupanu ja oleks arvatavasti ülestõusnute esimese rünnaku puhul juba alla andnud. Ka see asjaolu, et 4000 elanikuga väikekodanlik linn suutis anda kõigest paarisajamehelise väesalga, juba ise näitab, missugune meeelolu linnas valitses.

Sellest, mis toimus siis Kuressaares, jutustab oma mälestustes üks asjaosaline järgmist: «Olin parajasti jõudnud koolimajja, kui klassijuhataja teatas, et õppetööd ei ole,

Aru talu Upa külas. Nüüd kuulub «Kuressaare» kolhoosi.
Selles majas asus ülestõusnute peastaap.

Ülesvõtte tehtud 5. VII 1953.

kuna iga silmapilk olevat oodata punaste sissetungi linna. Turuplatsile (praegune Punane plats) olid jõudnud esimesed põgenikud — kaitseliitlased regedel. Ärevus oli väga suur, käskjalad kihutasid tänavail, kaitseliidu patrullide poolt aeti laiali tänavale kogunenud rahvahulki...

Olles esimesest hirmust veidi rahunetud, hakati välja jagama linnakaitseks relvi ustavatele linnakodanikele. Muuseas juhtusin Kuressaare tänaval mitmel korral nägema Valjala koguduse tollaegset hingekarjast — valgejuukselist, roosapõselist pastor Pundti, kellel oli õlal saksa sõjaväe vintpüss. «Auväart» pastor oli nähtavasti unustanud käsusõna — sina ei pea mitte tapma. Püss pastori õlal oli selgeks tunnistajaks, et selle kandja on inimese hinge valmis päästma ta patusest kehast. Pastor Pundt saksa sõjaväe vintpüssiga õlal saarlaste 1919. a. ülestõusu ajal on veel kord selgeks pildiks, kuivõrd mõrtsukalikud võivad olla usukandjad, kui nende heaolu kaalul on.

Aleksander Ohak (1892—1919). Ülestõusnute Kellamäe grupi juht. Võttis osa 1917.—1918. a. Soome revolutsioonist Vene laevastiku madrusena. Hukati kodanluse poolt 28. veebruaril 1919. Puhkab koos võitluskaaslastega ühishauas Kullimäel.

Ei puudunud ka linna kaitsjate hulgas parunid. Väljas olid mitme mõisa No'ckenid, kelledest eriti silma hakkas Kudjapä mõisa omanik, kes kihutas mööda linna suurel hallil hobusel, lahtine nagaan peos, ähvardades otsa ajada uulitsanurkadel seisvatele inimestele. Tähtsa ülemusena lasi ennast paista ka pärastine Kullimäe «kangelane» kaupmees Johanson, kes oli oma hääle «armed» Masast Kuressaarde juhtides ära karjunud...

...Vaesemad linnaelanikud ootasid suure igatsusega punaste sissetulekut linna. Ja kui ühel õhtul linnas kulu- tulena levis teade, et punased olevat toonud Upale kahuri, millest hakatavat kohe linna pommitama, kui see ei alistu- vat, siis ootasid sajad kehvikud Kuressaares südame põk- sudes päästvat kahuripauku... »¹

¹ «Saarte Hääl» nr. 25, 15. veebruaril 1941.

Kuid see päästev kahuripauk jäi tulemata. Kallis aeg, mida ülestõusnud ei kasutanud, kasutati kiiresti ära kodanluse poolt, kes, nagu nägime, juba teisel päeval organiseeris Tallinnas karistussalga ja saatis selle Saaremaale. Ülestõusnud võeti kahe tule vahele — eesliinilt Kuressaarest ja tagalast karistussalga poolt, kes 18. veebruaril algas oma verist «rahustamistööd».

«Seni on meid päästnud mässuliste organiseerimatus,» kirjutasid kodanlikud ajalehed, «sest neid on kakskümmend, kolmkümmend korda rohkem kui meid, aga neil puudub ühtlustav juhtimine. Iga salk tegutseb omaette.»¹

Kohanud võrdlemisi nõrka vastupanu Muhumaa rannakaitsjatelt, kes esialgu pidasid neid appituli jateks, alustasid karistussalga osad oma veretööd. Esimene suurem kokkupõrge karistussalga ja ülestõusnute vahel toimus Hellamaal, kus 8 ülestõusnut sattus vangi. Karistussalga kätte langes 15 koormat vene püssi padruneid ja 3 kasti käsi-granaate, mida taheti saata ülestõusnutele Kuressaare alla.

Karistussalga juht J. Klaar, kes oli pärit Muhumaalt Viira külast, püüdis maksku mis maksab õhtuks jõuda oma kodukülla. Kuid Hellamaalt edasiliikumine polnud enam nii kerge. Õhtuvidevikus jõudsid nad Soonda külast läbi ja seisid juba Viira küla ees. Kuid siin avati nende pihta tee ääres peidusolevate ülestõusnute poolt äge püssituli. Karistussalk J. Klaariga eesotsas peatus ja tõmbus tagasi Soonda külla, kus veedeti öö. Karistussalga see eelgrupp kaotas selles kokkupõrkes kolm ratsameest haavatuna ja kaks hobust.²

Teine karistussalga osa vallutas tugeva lahinguga Kuivastu, kus langes 3 ülestõusnut.³

Nii ei täitnud Muhu saare mehed, kes pidid ülestõusnute seljatagust kindlustama, oma ülesannet. Ülestõusu üks tähtsamaid nõudeid: «h u k k u d a k õ i g i l , a g a v a e n l a s t m i t t e l ä b i l a s t a»⁴ jäi täitmata. Kindlakäelise juhtimise puudumisel ei kindlustatud tagalat nii nagu tarvis ja vaenlane murdis kaitsepositsioonidest juba esimesel võimalusel läbi. Samuti polnud organiseeritud tagalaga elementaarsematki sidet. Side oli niivõrd nõrk, et valgete

¹ «Edasi» nr. 39, 17. veebruaril 1926.

² Vt. ORKA, fond nr. 31, nimistu 1, s.-ü. 158, leht 20.

³ Vt. sealsamas.

⁴ V. I. L e n i n, Valitud teosed, II kd., lk. 103.

maaletulekust enne ei teatudki, kui nad juba Upa väeosa-
dele selja tagant hakkasid tuld andma.

19. veebruaril haaras ülestõusuliikumine Loona ja Kärla valla. Ööl vastu 19. veebruari pidasid ülestõusnud Loona vallas Kaarma kirikumõisa metsas koosoleku, kus arutati ülestõusu läbiviimise küsimust Loona vallas. Liikumist hakkasid juhtima Johan ja Aleksander Kirsch. Vallakirjutaja pandi öösel koostama mobilisatsioonikäske ja neid välja saatma. Vallamaja juurde tuli kokku üle 50 mehe.

Kärla vallas algas ülestõusuliikumine 19. veebruari hommikul Karida külas. Siin käis Mihkel Saar kolme kaaslasega kella 12 ajal öösel perest perre ja kutsus mehi üles aitama muhulastel ja põidelastel vallutada Kuressaare. Liikumist vallas asusid juhtima vennad Aleksander ja Johannes Kindel. Koguti kokku umbes 40 meest, kes saadeti Kellamäe rindele. Anti korraldus, mille järgi veohobuseid, tapaloomi ja kartuleid võis võtta ainult mõisatest, leiba aga pidi iga talu andma 15 naela. Revolutsioonilise korra kindlustamiseks pandi välja valve.

19. veebruaril oli kogu Muhumaa ja üheksa Saaremaa valda ülestõusnute käes. Valiti kohtadel saadikuid, kes pärast Kuressaare vabastamist pidid asuma maakonda juhtima. Ülestõusu leek järjest kasvas ning võttis üha ähvardavama iseloomu. Esimeste kutsete peale tulid mitte ainult 18—45 aasta vanused mehed sõjariistus välja, vaid tihti ka 16-aastased noorukid, samuti hallihabemelised vanakesed, keda innustas võitlus rõhujate vastu. Valgete katsed valdades kaitseliitu organiseerida ülestõusnute vastu lõppesid täieliku nurjumisega. «Puumaameeste» «vaprade» pojakesed arvasid paremaks kiiresti valged käesidemed metsa visata, püssid ära peita ja redusse minna, selle asemel et eluga riskeerida.

19. veebruari hommikul jätkas karistussalk oma verist rahustamistööd. Liival avaldas 20-meheline ülestõusnute grupp karistussalgale visa vastupanu. «Iga põõsa ja kivi tagant,» raporteeris J. Klaar, «lasti meie peale.»¹ Karistussalga kuulipildujatule ees olid ülestõusnud sunnitud taanduma, jättes maha 2 surnut, 8 meest langes vangi. Ilma suurema takistusega vallutati Viira küla, kus timukas Klaari juhtimisel peeti tund aega tagantjärele «sõjaväljakohut» juba mahalastud ülestõusnute kohta.

¹ ORKA, fond nr. 31, nimistu 1, s.-ü. 158, leht 20.

Samal päeval likvideeriti ülestõus Muhus lõplikult. Üks osa ülestõusnuist peitis relvad metsa ja varjas end kodus, teine osa aga taganes öösel mandrile, kus loodeti end varjata niikaua, kui suurem oht saartel möödunud. Tõelised revolutsionäärid jäid aga paigale ja näitasid üles suurt vaprust ja kindlameelsust.

Olles Muhumaal ülestõusnute vastupanu maha surunud, saatis J. Klaar Laidonerile telegrammi, kus hirmul edasise ülestõusu ees, palus kohe saata 200 meest tagala kindlustamiseks. Kuid Laidoneril polnud enam usaldusväärseid mehi saata.¹

Juba oma esimestest sammudest peale tegutses karistusalk kohutava julmuse ja metsikusega. Karistajatele oli röövimisest vähe. Nad ihkasid verd. Nii röövisid nad tühjaks Hellamaa vallakassa ja viisid telefoniaparaadi ära. Raugi külas tungisid nad õhtul ühte tallu ja andsid peremehele käsu end paremini riidesse panna ja võimalikult rohkem raha kaasa võtta. Peremees arvas, et teda tahetakse vangiviia ja täitis käsu. Karistussalklased viisid ta aga mereäärde ja võtsid ära raha, uuri ja paremad riided ning laskisid siis selle järel maha.

Isegi uudishimulikele külapoisikestele ei antud armu. Nii näiteks kaks Muhu Kantsipõllu poisikest, kes läksid uudishimust küla lähedale vaatama, kes seal paugutavad, võeti kinni ja ilma küsimata, kas poisikesed on milleski süüdi või mitte, tehti külmaks. Hiljem leidsid vanemad oma laste laibad metsast põõsaste vahelt.

Kuid mitte alati ei läinud karistussalga timukatel korda nii kergesti hakkama saada oma ohvritega. Paljud neist ilmutasid haruldast meeleskindlust ja uskumatut vastupidavust. Näiteks Aleksander Tihu Hellamaa vallast Kantsi külast oli 18-aastane kehva väikemaapidaja poeg. Ta võeti karistussalklaste poolt kinni parajasti, kui oli minemas mobiliseerimiskäsu järgi määratud kogumiskohta. Noormeest sunniti rääkima ülestõusu organiseerimisest, kuid Tihu vastas mehiselt: «Teile, verekoertele, ei ütle ma midagi.» Siis hakati noormeest piinama. Esiteks murti tal käeluud katki, siis jalaluud, püssidega peksti reieluud puruks ja viimati lasti surnuks. Tapetu omastelt saadud andmete põhjal olnud A. Tihu laibal ka selgroog murtud, kõrvad ära lõigatud, silmad välja torgatud ja sõrmed põletatud.

¹ Vt. ORKA, fond nr. 509, nimistu 1, s.-ü. 180, leht 31.

Kõigile meestele, välja arvatud alaealised poisikesed ja raugad, anti J. Klaari poolt vali käsk Muhu-Suure vallamajja ilmuda ja relvad kaasa tuua. Vallamaja kantseleis toimetati kokkutulnud meeste registreerimist. Kirjutaja ühes abilisega töötasid pingeliselt. Mobiliseeritud noormehed saadeti mandrile, ülejäänud lasti vabaks. Samal ajal sõidutati vallamaja eest läbi paar reekoormat vange. Need olid ülestõusnud Muhu noormehed, kes olid tabatud karistussalga meeste poolt. Nad viidi mahalaskmisele. Mõne päeva pärast võisid omaksed leida nende verised hangunud laibad Põide kiriku lähedal Levala paos. Nii talitas karistussalk, kelle tegevust kodanlus reklameeris humanisena, samal ajal, kui ülestõusnute tegevust näidati verejanulisena ja metsikuna.

Sel ajal, kui ülestõus oli Muhumaal juba likvideeritud ja karistussalk ülestõusnute kallal veriselt arveid õiendas, jätkasid rahvaväelased kõige suurema südamerahuga istumist Upal ja Kellamäel, teadmiseiga, et tagalas on kõik korras. Nähtavasti püüdsid ülestõusu juhid võimalikult suuremat väge kokku koguda ja siis linnale peale tungida. See viivitamine ja kõhklemine aga sai saatuslikuks, sest kaitsele asumine ja viivitamine on alati, nagu õpetab marksism, ülestõusu surmaks. «Marx,» kirjutab Lenin, «võttis kõigi revolutsioonide õppetunnid relvastatud ülestõusu kohta kokku «ajaloo suurima revolutsioonilise taktika meistri Dantoni sõnadega: julgust, julgust ja veel kord julgust.»¹

20. veebruaril oli ülestõus haaranud ka Kaarma-Suure, Mustjala, Lümanda ja Abruka valla. Ülestõusuliikumine Kaarma-Suure vallas haaras kõigepealt Uduvere, Kiratsi, Saia, Irase, Ansi, Pärni, Lilbi, Vaivere ja Muratsi küla. Ülestõusu organiseerijateks olid siin vennad Tornbergid. Külavanemaile tehti kohustuseks anda kõigile 18—40 aasta vanustele meestele mobilisatsioonikäsk rahvaarmeele ilmumiseks, käsu mittetäitmisel ähvardada surmanuhtlusega. Kaarma-Suure valla vanem-militsionääri M. Umberi ettekandest Saare maakonna miilitsa ülemale loeme, kuidas Miina Adamson Kiratsi külast kutsunud mehi ja naise üles ilmuma Sikasaare mõisa ja astuma koos teiste ülestõusnutega võitlusse mõisnike ja kulakute vastu. Naisi

¹ V. I. Lenin, Valitud teosed, II kd., lk. 103.

õhutanud ta minema rindele haavasidujateks.¹ Sedasama ülesannet täitis Irase külas Akilina Pärn. Nagu nähtub, etendasid Kaarma vallas naised revolutsioonilises liikumises eriti aktiivset osa.

Mustjala vallas arenes ülestõus järgmiselt. 20. veebruari hommikul ilmusid neli relvastatud ülestõusnut Mustjala vallamajja ja teatasid, et nende peastaabi käsul peavad kõik 18—40 aasta vanused mehed ilmuma Kuressaare linna alla võitlema. Surmahirmu kartusel oli vallavalitsus sunnitud Upa peastaabi käsu küladesse edasi saatma. See käsk kõlas järgmiselt: «Peastaap. Saaremaa sõja organisatsioon kutsub üles kõiki meesterahvaid 18—40 aastani viibimata organiseeruma ja ilmuma Kuressaare linna alla teiste vendadega ühinema, et saaks ära puhastatud saare pind võõrastest. Sest kõik teised vallad Saaremaal on organisatsiooniga juba ühinenud, vahvasti võitlevad juba oma tuleviku heakäekäigu pärast. Mehed peavad kohe ilmuma, kohe peale selle kirja kättesaamist. Seega peavad need mehed 4 päeva toidumooni kaasa võtma.

Peastaabi sõja organisatsiooni ja Saare sotsialistide tööliste liit.»²

Peale selle anti veel käsk, mille järgi keelati igasugused röövimised ja tapmised ning omavoli tarvitamised. Kõik kahtlased inimesed kästi kinni võtta ja kõik relvad valla piirides kokku koguda. Käsu mittetäitjaid ähvardati surmaga. Siin näeme tõelist revolutsioonilist korda ja distsipliini, mis lükkab veelikordse ümber kodanluse vale ja laimu ülestõusnute metsikustest ja röövimistest. «Igas külas peab kord jalule jääma, igasugused röövimised, tapmised, omavoli pruukimine keelatakse ära, kui seda keeldu ei kuulda, siis vastab see isik oma peaga seda,»³ kõlab lühidalt ja selgelt revolutsiooniline käsk.

Lümanda vallas hakkas ülestõusu juhtima Vassili Kapp Kihelkonna vallast. Kuid ta ei osutanud ülestõusu mobiliseerimisel mingisugust nõudlikkust, piirdudes ainult telefonikõnedega. Seepärast jäi Lümanda vallas mobilisatsioon läbi viimata ja Lümanda vald tegelikult ülestõusust osa ei võtnud.

20. veebruaril haaras ülestõusu leek ka Abruka valla.

¹ Vt. ORKA, fond nr. 30, nimistu 2, s.-ü. 2, lehed 44 ja 45.

² Sealsamas, lehed 53 ja 54.

³ Sealsamas, leht 54.

Juhtimise võtsid siin enda kätte Aleksander Bistsailov ja Villem Pagil. Kõik 18—45 aasta vanused mehed käsutati kokku Järve kõrtsi juurde. Kuid ülestõusu juhtide liiga liberaalse suhtumise pärast vallaametnikesse ja kaitseliitlastesse ei suudetud mobilisatsiooni läbi viia ega mehi Kellamäele appi saata.

Ülestõusnud olid selleks päevaks koondanud juba suured jõud Kuressaare vallutamiseks, kuid endiselt ei alustatud pealetungi. Kellamäel muutus küll videviku saabudes veidi elavamaks, aga öösel vaibus ka siin tulistamine. Tulevahtusel sai kolm kaitseliitlast haavata. Võib-olla tehti siin proovi algavaks pealetungiks, mis, nagu räägiti Kuressaares ja mida kinnitasid ka ülestõusnud ise, pidi algama 21. veebruaril. Nii näiteks teatasid 20. veebruaril viis meest, kes olid saadetud Kellamäe rindelt Mustjala valda abijõude organiseerima, küsimuse peale, kuidas rindel läheb, järgmist: «Meeleolu on meie meestel kõigil hea ja suurtükid on juba ka Muhust kohale jõudnud, nüüd meil ei ole muud enam, kui homme hommikul algab linna sisse tungimine, sest linn on juba igalt poolt meie vägede poolt sisse piiratud ja valgeid on juba palju meie poolt maha notitud, aga meil ei ole mitte ühte ainustki surnut ega ka mitte haavatuid.»¹

20. veebruaril tuli karistussalgal pidada tõsisemat lahingu Orissaares, kus 15 ülestõusnut hoidsid üle jää tulevaid valgeid ratsa- ja jalaväelasi hulk aega ägeda püssitule all. Neli ülestõusnut langes võitluses, kuus võeti vangi. Lõunaks vallutas karistussalk Orissaare. Orissaares võttis J. Klaar Kuressaarega telefoniühenduse. «Kaua aega läks ära enne kui Kuressaarest rääkijad uskuma hakkasid,» kirjutas oma raportis Klaar. «Kuressaarest rääkis härra Neggo. Neggo ütluse järgi oli Kuressaare punaste poolt ümber piiratud, sellepärast palus meid nii ruttu kui võimalik Kuressaarde appi tulla.»²

See fakt näitab ülestõusnute ükskõiksust side suhtes, mis, nagu edaspidi näeme, oli üheks ülestõusnute kaotuse põhjuseks.

Ööseks jäi karistussalk Levala külla. Siin teostasid nad oma järjekordse metsikuse Uuemõisa vallast Kahutsi külast päritoleva naisvõitleja Maria Ellami kallal. Maria

¹ ORKA, fond nr. 30, nimistu 2, s.-ü. 2, leht 53.

² ORKA, fond nr. 31, nimistu 1, s.-ü. 158, leht 21.

Ellamite sünnikoht Alla talu Kahutsi külas. Nüüd kuulub Lenini-nimelisse kolhoosi. Siin sündisid ja kasvasid Maria, Aleksander, Anton ja Juhan Ellam, kes kõik olid ülestõusust osavõtjad. Selle vana maja kõrvale on hiljem ehitatud uus maja.

Ülesvõtte tehtud 8. VII 1953.

Ellam oli organiseerinud haavatute jaoks taludest riiete ja pesu hankimist. Samuti oli innustanud ta ka teisi naisi astuma koos temaga rahvaväkke haavatute eest hoolitsemiseks. Peale selle täitis ta veel sidepidamise ülesandeid. Valged bandiidid tahtsid teda enne mahalaskmist vägistada Põide kirikumõisa keldris, kuid õpetaja arvanud, et «pühakoda» on siiski vaiksemaks ja kõrvalisemaks kohaks, kus röövlid võivad oma metsikuse teostada ja andnud neile kiriku võtmed. Maria Ellam vägistati kirikus ja tapeti siis metsikult. Tema keha purustati pärast mahalaskmist täakidega. Maria Ellami hukkamisega kaotasid ülestõusnud energilise naisvõitleja ja tähtsa sidepidaja.

21. veebruaril oli ülestõus haaranud ka Saaremaa kõige kaugemad nurgad. Kihelkonna vallas asus 10—12-mehelise ülestõusnud salga etteotsa Vassili Kapp, kes oli selleks

Pöidest kohale sõitnud. Vallavalitsus aga jättis tema poolt antud mobilisatsioonikäsu täitmata. Ülestõusnud ei võtnud vallavalitsuse korralekutsumiseks midagi ette. Nii jäidki Kihelkonna mehed mobiliseerimata ja nad ülestõusust tegelikult osa ei võtnud.

Sel päeval pidi algama Kuressaare vallutamine. Ülestõusnute salgad asusid poolkaares linna ümbruse Upa ja Vaivere külas ning Muratsi, Sikasaare ja Kellamäe mõisas. Kokku võis ülestõusnutel olla mobiliseeritud üle tuhande mehe, 300—400 Kellamäe rindel ja 700—800 Upa rindel. «Vastuhakkajad trampisid üle öö punase väe nii kui maa alt välja, läksid — kuni 1000 meest kolmest küljest Kuressaare peale ja pidasid Saaremaa valgetega korrapäraseid lahinguid. Kaagikohtu otsustest, mis punaste roodu ja rühma komandöride hukkamisest teatavad, on näha, et vastuhakkajatel vähemalt 11 roodu, staap ja peastaap korraldatud oli,» kirjutab V. Kingissepp.

«Ja niisuguse suurejoonelise sõjariistus vastuhakkamise on valgekaartlikud nadikaelad — mässuks ristunud! Mitte mäss ei olnud see, vaid töörahva revolutsiooni lahtipuhke-mine!»¹

Kuid ülestõusu ei juhitud nii nagu tarvis. Tema kordamineku kindlustamiseks ei rakendatud vajalikke abinõusid. Kõike seda kasutas vaenlane ja andis ülestõusule surmava löögi päeval, mil ülestõusnud pidid pühitsema lõplikku võitu.

21. veebruari hommiku poole ööd alustas karistussalk Levalast edasilikumist Kuressaare suunas. Kuni Upani ei leidnud karistussalklased peaaegu mingit vastupanu. Teel võeti ülestõusnute poolt valitud vallakomiteede liikmed ja posti- ning telegraafitöötajad vangi ja lasti enamuses koha-peal maha.

Kõiguste mõisa juures maanteel võeti kinni ülestõusnute käskjalg, kes pahaaimamata kihutas ratsa otse valgetele sülle, pidades neid oma meesteks. Ta lasti maha. Taskutest leiti käskkirjad Orissaare ja Muhu komissaridele. Neis kästi telegraaf ja telefon hoida kõva kontrolli all ja kuulujutte valgete tulekust mitte uskuda. Muhu komissaril kästi peale selle veel viivitamatult 15 koormat püssipadruneid Hella-maalt ühes granaatidega Upale saata. See näitab veelkord-

¹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 68.

selt, kui nõrgalt oli side organiseeritud. Keegi ei teadnud tegelikku olukorda. Karistussalk oli juba kolm päeva oma verist tööd teinud, kuid Upa ülestõusnute staap ei teadnud sellest midagi. Veel enam, oodati, et Punaarmee tuleb appi.

Uue-Lõvel langes karistussalga kätte välitelefoni, üks telefonist sai surma, teine võeti vangi.

Masa metsas õnnestus kolmekümnemehelisel ülestõusnute salgale valgete ridu segi lüüa ja nende käest ühe kuulipilduja ära võtta, mida aga kahjuks lintide puudumise tõttu ei saadud kasutada. Valged koondasid uuesti oma read ja ülestõusnute salk oli sunnitud taganema.

Keskpäevaks jõudsid karistussalga peajõud Upa külast juba ühe kilomeetri kaugusele ja hakkasid kahes suunas külale peale tungima. Ootamatu pealetung Upa külale, mis on metsaga peaaegu ümber piiratud, kutsus esile ülestõusnute seas suure segaduse ja paanika. Keegi polnud ju seda oodanud. Lõök tuli nagu välg selgest taevast. Paljud ülestõusnutest tahtsid end põgenemisega päästa, kuid neid niitis maha vaenlase kuulipildujatuli. Kohati püüdsid üksikud meeste grupid ka vastu hakata, kuid üldises segaduses oli see lootusetu katse. Abitult visati relvad lumme ja põgeneti, ent paljud põgenejatest võeti kinni valgete ratsanike poolt. Kuid oli ka neid, kes ei taganenud ja võitlesid kangelaslikult kuni langesid. Keda ei tapetud kohapeal, see võeti vangi. Armu ei antud ka neile, kes olid end peitnud kas põõninguile õle- või heinakuhjadesse. Need tiriti sealt välja ja ainult vähesed jäeti ellu. See oli metsik ning verine ülestõusnute tapmine, kes ei suutnud hambuni relvastatud ja kuulipildujatega varustatud karistussalgale mingit tõsist vastupanu osutada. Ülestõusnud jätsid lahinguväljale maha surnutena 93 meest, 70 võeti vangi. Teistel õnnestus põgeneda.

Upa küla, mis alles kaks, kolm päeva tagasi rahulikult ja alandlikult oli silmitsenud oma naabrit Kuressaart, oli seekord verise draama tunnistajaks, millest räägib veel praegugi ühishaud¹ sama küla karjamaal.

Samuti vallutati ka Vaivere küla. Üks sellest lahingust osavõtja meenutab seda tapatalgut järgmiselt: «Samal ajal

¹ Siia on maetud seitse seltsimeest, kelle nimed on teadmata. Teiste langenute laibad viisid omaksed kodukohtadesse ja matsid sinna või surnuaedadesse.

läks ilm halvaks. Sadas rasket lumelörtsi. Upa küla poolt kuuldus paugutamist, ent sellele ei pööranud keegi tähelepanu. Arvati, et lastakse niisama hirmutamiseks ja harjutamiseks...

Tulijaid peeti omadeks. Ent kui nad lähemale jõudsid, selgus, et see oli valgete ratsasalk. See tulistas kogu aeg. Palju inimesi langes surnutena ja haavatutena. Üllatus oli nii suur, et ei suudetud enam vastuhakuks end koguda ning jäi järele ainult põgeneda.»¹

Vaivere lahingus langes 43 ülestõusnut, 37 võeti vangi. Karistussalk tegi siin niisama puhta töö nagu Upa külaski.

Upa ja Vaivere lahingus kaotasid ülestõusnud surnutena kokku 136 meest ja vangilangenuina 107 meest. Nende staap langes tervelt valgete kätte, kes kaotasid ainult ühe mehe surnuna ja ühe haavatuna.²

Viimaseks vastupanupunktiks pärast Vaiveret oli Salumäe kõrgendik Muratsi külas, kus valged armutult tapsid kõik, kelle aga kätte said.

Lahing oli lõppenud.

Karistussalgale anti käsk: «Haavatud vange ei tohi olla.» Nüüd tormasid valged hüäänid oma ohvrite kallale. Langevate taskud pöörati pahupidi ja võeti ära uurid, rahakotid ja teised väärtuslikumad esemed, paremad kasukad kisti seljast ja saapad jalast. Need, kes avaldasid veel elumärki, tapeti.

Pärast Upa ja Vaivere küla vallutamist marssis karistussalk kell 15.00 Kuressaarde, kus teda balti parunid ja nende sabarakud juubeldusega vastu võtsid. Sel ajal, kui karistussalk marssis Kuressaarde, alustasid ülestõusnud Kellamäelt pealetungi. Nad arvasid, et Kuressaarde tungivad sisse oma mehed ega tahtnud neist maha jääda. Klaar saatis neile vastu salga kuulipildujatega. Nähes seda, et tegemist ei ole ülestõusnutega, jooksid Kellamäe võitlejad laiali. Nii oli ka see rindeosa kokku varisenud.

Ülestõusnud talupoegade relvastatud peajõud olid purustatud. Ülestõusnuil polnud enam organiseerivat keskust, kes oleks võinud laialipaisatud jõud uuesti kokku koondada.

Karistussalk asus nüüd kogu Saaremaa «rahustamisele».

¹ «Sirp ja Vasar» nr. 7, 1941.

² Vt. ORKA, fond nr. 31, nimistu 1, s.-ü. 158, leht 16.

Ühishaud Upa küla karjamaal. Siia on maetud 7 tundmatut ülestõusnut. Hauale on istutatud kaks sirelipõõsast.

Ülesvõtte tehtud 5. VII 1953.

«Meenub 21. veebruari sompjashall õhtupoolik,» kirjutab oma mälestustes Kuressaare veresaunast üks pealtnägija. «Linna saabusid esimesed vangistatute salgad, ümbritsetud hambuni relvastatud mõrtsukatest. Läbipekstud, paljaksröövitud, kurnatud nägudega Saaremaa kehviktalupoegi ja töölisi sunniti linna saabudes tõstma käed ja laulma «Mu isamaa armas»! Kõnniteedel parastasid ja itsitasid linna suurnikud ja kadakad. Saabuv videvik... turul... vana postkontori ees vangistatud ülestõusust osavõtnute masendav rivi... pekstakse vange... tapmine inimhulgast palistatud turuplatsil... Selliselt õpetas kodanlus saarlast armastama «vabariiki».

Tunnen vangide hulgas 3—4 omakandi meest. Rahulikud inimesed, kes pole kunagi kellelegi kurja teinud, seisavad surmaohus vangide rivis.»¹

¹ «Saarte Hääl» nr. 25, 15. veebruaril 1941.

Verekoer, lipnik Johanson, pärastine Kuressaare kaupmees, kes Hitleri kutsel 1939. aastal Saksamaale siirdus, peksis vange lapiti mõõgaga pähe, ähvardades ja sõimates võimatute sõnadega. Linnakomandant Tamm aga otsis turul kohta, kus oleks parem vange maha lasta.

Vana tööline Villman, näidates haavaarme oma peas, jutustab: «Lõdisesime külma käes, aga südames kees viha timukate vastu. Valgete ohvitserid ja karistussalga liikmed peksid aeg-ajalt mõnd meist vangilangenuist. Siis kutsuti rivist välja ülestõusust osa võtnud Tornberg. Ta seati mahalaskmiseks meie ette. Kuid ta jooksis rivisse tagasi. Viidi uuesti ja tulistati kohe. Mäletan, kuidas tulistades lendasid Tornbergi kasukatükid, kuid ta oli tugev, — tuikus meie juurde, haaras oma vennal kaela ümbert kinni, lausudes: «Tervita ema!» Ta juurde tuli üks pastoreid — Rahamägi, pärastine piiskop, kes talle tulistas revolvrast pähe. Me ei suutnud taluda seda, karjusime — Mis te timukad teete! — Ja kohe olid kohal «rahustajad». Lipnik Johanson virutas mulle lapiti mõõgaga...»¹

22. veebruaril moodustati Kuressaares väljakohus, kellel jätkus tervenisti kuuks ajaks ohtrasti tööd. «Hakkas töötama sõjaväljakohus,» kirjutas kodanlik ajaleht «Vaba Maa». «Iga päev või paari järele saadeti kümnekond «enamlast» teise ilma. Kohut mõisteti vangilangenuid ja nende üle, keda iga päev vangi veeti.»²

Päeval toodi vangid vanglast kohtumajja, kus toimus lühike ülekuulamine, ja õhtul, videviku saabudes, avanesid vanglauseks surmaminejatele. Ülestõusust osavõtnute salgad sammusid Kullimäele, kus nad tapeti metsikult kogupaukudega ja pussitati tääkidega. Vangilangenuid temeldati elukutselisteks mõrtsukateks ja röövliks, et sel ettekäändel neid hukata. Karistussalk kasutas Kuressaares sama taktikat, mida olid kasutanud tsaari karistussalgad 1905. ja 1906. aastal. Karistussalga staabist Kuressaares saadeti väikeste rühmadena karistusekspeditsioonid kohtadele ülestõusnuid ja nende abistajaid püüdma ning nendega arveid õiendama. Kõik aktiivsemad tegelased, kes kätte saadi, toodi Kuressaarde või lasti kohapeal maha. Suur osa aga pekti läbi eriliste kolmeharuliste nuutidega.

¹ «Saarte Hääle» nr. 22, 25. veebruaril 1947.

² «Vaba Maa» nr. 69, 24. märtsil 1919.

Nii sai vähemalt 100 inimest, nende hulgas ka naised, sõjaväljakohtu otsusel 25 hoopil paljale ihule.

Kuressaare vangimaja ülema raportist 1. märtsist 1919 Kuressaare linna komandandile loeme: «Siin seega teatan, et täna sai 31 isikule sõjaväljakohtu otsuse järgi vitsanuhtlus täide saadetud, igapähele 25 ja ühele 30 hoopil antud.»¹ Vitsanuhtlust anti vangistatuile Kuressaare vanglas vanglaülema Rautsi kabinetis. Selleks käsutati lahtiriidetult pikali heitma põrandale laotatud sinelile ja siis kaks karistus- alust teine teisest küljest andsid hoople. Vangimaja ülem isklikult kontrollis, et vitsahoopide arv saaks täis.²

Kuidas toimus ihunuhtluse andmine Meedla mõisas, sellest kirjutab üks ülestõusust osavõtnu: «Kui kõik nimekirjas mainitud isikud olid kokku korjatud, viidi nad Meedla mõisa, kus algas salgajuhil poolt ülekuulamine ja kohus, kusjuures määrati kõigile teistele peale Mägil, Johansonil ja Tangil paarkümmend hoopil.

Otsus tuli kohapeal täitmisele, kusjuures kaks süüdimõistetulist paarikaupa pidid teineteisele ise määratud hoopide arvu lööma.

Kuna ei löödud üksteist küllalt tugevasti, siis haaranud peksu järelevaataja ise pununud nahast nuudi ja virutanud ühele ohvreist paar täit, lausudes: «Nõnda te koerapojad! Kes küllalt tugevalt ei löö, saab ise!»

Paistis, nagu oleks tulnud tagasi endine orjaaeg. Ainult selle vahega, et karistust oli muudetud enam rafineeritumaks. Endise talli oli asendanud paruni eluruum ja endise sitke malaka asemele oli astunud nahkne nuut...

Ja süü, mille eest noori peksti, seisis selles, et nad olid julgenud ülestõusupäevadel ühes teistega tõsta oma talupoja jalga härraste ruumi.»³

Peale surmanuhtluse ja ihunuhtluse karistati kaugel üle 100 süütu inimese sunnitööga. Veel 1925., 1927. ja 1930. aastal toimusid Saaremaa ülestõusust osavõtnute kohtuprotsessid. Kohtualuseid süüdistati «mobilisatsioonikäsu täitmise takistamises, sõjariistus vastuhakkamises, «saarte vabariigi» väljakuulutamises ja Eestis maksva riigikorra kukutamise katses».⁴

¹ ORKA, fond nr. 813, nimistu 1, s.-ü. 49, leht 8.

² Vt. «Talurahvaleht» nr. 20, 15. veebruaril 1949.

³ «Saarte Hääli» nr. 25, 15. veebruaril 1941.

⁴ «Päevaleht» nr. 242, 8. septembril 1925.

Kuid ükski kaebealune ei tunnistanud omaks seda kodanluse poolt fabritseeritud süüdistust. «... Seepeale loeb eesistuja,» kirjutab «Päevaleht», «kõigile kaebealustele üksikult nende süüdistuse ette ja küsib, kas nad end ettepanud süüdistuses süüdi tunnistavad. Üksteise järele vastavad kaebealused: «Ei.»»¹

Ülestõusust osavõtnuid lasti teinekord ilma igasuguse kohtuotsuseta maha või piinati kohutaval kombel. Nii lasti Upal maha A. Viidas, kui ta läks uudishimust toa taha aeda maanteel minevaid karistussalga liikmeid vaatama. Nasva külas tapeti üks kalamees, kui see pahaaimamata toast õue läks, et naabri poole minna. Oskar Pöllul purustati nägu püssipäraga ja kihutati siis kehasse 20 kuuli. Kui ta ikka veel ei surnud, siis torgati ta täakidega läbi. Vassili Räimaugul torgati silmad välja ja raiuti siis pea otsast. Ja seejuures julgevad kodanlikud timukad ülestõusnud talurahvast nimetada verejanuliseks!

Kihelkonna suunas väljasolev karistussalga rühm võttis kinni alamleitnant Jõgi, kes oli ainus ohvitser ülestõusnute hulgas ja üks Kellamäe grupi juhtidest. Vangistati ka saksa sõdur Jakob Stolz, kes okupatsioonivägedest oli Saaremaale maha jäänud ja ülestõusust aktiivselt osa võtnud. Mõlemad mõrvati ilma kohtuotsuseta ja maeti Kullimäele.

Missugustesse tingimustesse pandi vangid ja kuidas toimus nn. kohtumõistmine, sellest kirjutab üks ülestõusnu: «Kohtumõistmine see ei olnud. Toodi «mässaja» ette, küsiti nime, aadressi. Klaar sõimab ja küsib: kuidas sa kinnivõtmise paigale said, teatas: sa kurat teenisid sellena ehk sellena (rooduülem, käskjalg staabis jne.) punaväes, ja muud midagi. Vang viidi vangimajasse tagasi ilma kohtuotsust ette lugemata. Vangikambrid olid täiskiilutud. Vangikambris, kuhu 6—7 vangi mahub, oli 35—45 meest. Istuda ega magada ei saanud. Seda tehti kordamööda. Väljaskäigule ei lastud kunagi, selleks seisis jooksev toober kambris. Süüa vangidele ei antud...»

Uulitsal, kuhu mehed viidi, seisis sõjariistus soldatid. Kui mehed kõik koos olid, siis viidi nad kõrvalt uulitsalt läbi linnast välja mahalaskmisele. Osa mehi oli külmal ööl särgiväel, teised palja jalu; 10-kraadilise külmaga jäätanud uulitsaid ja teid mööda tuli meestel 4 versta ära käia, kus neid maha lasti. Haud oli lasknud baptisti vaimulik

¹ «Päevaleht» nr. 259, 25. septembril 1925.

Aleksander Trei päeval valmis kaevata. Riided lasti seljast ära võtta ja need jagasid laskjad soldatid eneste keskel ära. Nii viidi kaks salka Kuressaare linna karjamaale Kullimäele — 46 meest, kellede ühishaud sadamast sõitjale pahemat kätt piiratud reas silma paistab.»¹

Et teated ülestõusu äärmiselt julmast mahasurumisest ulatusid juba Tallinna, siis kardeti, et see võib esile kutsuda uusi rahutusi, seepärast saadeti kiiresti 5. märtsil Saaremaale kodanliku valitsuse erikomisjon eesotsas vabariigi prokuröri J. Teemandiga. Komisjon pidi uurima ülestõusu põhjusi ja võtma tarvitusele abinõud julgeoleku kindlustamiseks. Senine karistussalk saadeti nüüd Tallinna. Kuid sellega polnud karistusekspeditsioonid ja mahalaskmised veel lõppenud. Töö jätkus vanas vaimus, ent uute komandantide (Foelsch jt.) juhtimisel.

14. märtsil tabati oma isatalu — Laasu talu põllukargelisse tehtud maa-alusest koopast ülestõusu peajuht Aleksander Koit koos oma poolvenna Mihkel Joostiga. A. Koidu asukoha reetsid Otto Rämnel ja Johan Rand, kes olid end varjanud koos A. Koiduga nimetatud koopas. Ühel õhtul, olles oma vanemate juures, sattusid nad karistussalga kätte. Neile töötati vabadust, kui nad näitavad kätte A. Koidu asukoha. Need reeturid seda ka tegid, juhtides karistussalklased A. Koidu maa-aluse koopa juurde. A. Koit langes koos oma poolvenna M. Joostiga valgete mõrtsukate kätte. Koopast leiti punane lipp ja jahipüss. A. Koitu piinati metsikult, et saada andmeid ülestõusu juhtimise ja organiseerimise kohta. Peksmise tagajärjel purustati tal ribid, löödi lõuast läbi auk, nii et hambad jäid paistma. Kuid A. Koitu ei suudetud panna rääkima. Siis viidi ta vankril Laimjala vallamaja juures asuvasse valgete staapi, kus jätkati piinamist ja peksmist. Lõpuks poolsurnuna lasti ta pealuu kogupaukudega tükkideks. A. Koit suri vaprate surma. Tema poolõde Miina Joost tõi ta põrmu vankril Valjala surnuaeda, kus maeti maha isa Jüri kõrvale.

Teemandi nn. «armu ajal» mõrvati Kuressaare karjamaal 6 meest, keda süüdistati ülestõusust osavõtmises. Tapetute nimed avaldati ajalehes, kusjuures igale nimele oli juurde valetatud kuritegu — selle või teise tapja, seda või teist röövinud, varastanud jne.

¹ Saarte töörahva revolutsioon, Moskva-Leningrad, 1934, lk. 21—23.

Monument kodanluse poolt mõrvatud Saaremaa töörahva ülestõusust osavõtnute ühishaual Kullimäel. Monumendil on pealkiri: «Au kangelastele, kes langesid kodanluse veretöö ohvriks võitluses töörahva vabaduse eest Saaremaa ülestõususes 1919. a.»

Ülesvõtte tehtud 6. VII 1953.

Esinedes enda puhtakspesemiseks Asutavas Kogus ettekandega, rääkis tolelaegne Saare maakonnaavalitsuse esimees T. Grünthal, kuidas valged verekoerad kohtlesid saarlasi: «Salga mehed käisid püssisid otsimas ja esimene asi kuskile majasse sisse minnes oli virutada sellele inimesele paar

Üldvaade kodanluse poolt mõrvatud ülestõusust osavõtnute ühishauast Kullimäel.

korda vastu silmi, kes kahtluse all oli, ja siis hakati alles juttu tegema. Et kedagi peksta, seks oli ainult mõne aida-mehe või paruni kaebusest küll.»¹

Ja edasi märgib seesama tegelane, et «kõige kurvem on see fakt, et karistama ja rahustama tulid isikud, kes isegi eesti keelt ei osanud, vaid rääkisid saksa murrakus . . . Karistus, nagu siin tarvitati, on metsik ja see röövib iga usalduse valitsuse vastu.»² Seda T. Grünthali avameelset kõnet täiendas abimaavanem M. Neps, kes tunnistas, et üks karistus-salga sõdur öelnud, et neile olevat antud valitsuse poolt korraldus tappa ja röövida Saaremaal niipalju kui nad tahavad. Ja tõepoolest, Päts ja Laidoner trumppasid oma metsikustega üle tsaari ohranka ja saksa okupandid.

Sajad perekonnad jäeti halastamatult saatuse hooleks. Kullimäe ja Kuressaare linna karjamaa neelasid igaveseks nende eest hoolitsejad. Kuid peale nende kohtade kerkis hauakünkaid üle terve Saaremaa. Kuidas ka kodanlus püü-

¹ Asutava Kogu protokollid 1919, protokoll nr. 10, lk. 385.

² Sealsamas.

dis ära pühkida vaprate revolutsioneeride mälestust, oli ta selleks võimetu. Hoolimata sellest, et nende kalmuküngaste eest hoolitsemine ja nende külastamine oli kodanluse diktatuuri ajal keelatud, tehti seda ometi. Sellest jutustab Upa lahingust osavõtnud G. Villman järgmist: «Öösiti külastasin Upa karjamaal ühishauda, kus puhkasid minu võitluskaaslased. Mäletan üht suveööd, kui seal vabisedes näen kedagi hiilimas haudadele, seal peatumas. Mõtlesin — võib-olla on see nuhk, kes mind jälgib, kuid samas näen tulnukat nagu selgemalt — see on naine, kes kummardub hauakünkale. Minu lähenedes ehmub temagi, kuid minu rahustavate sõnade peale jääb ta paigale. See on vana naine — murtud ja heidutatud. Ta jutustab, et ta ainus poeg, tema toitja, puhkab siinses ühishauas. Ema, et veidigi kergendada oma üksindust ja hoolitsematusest tekkinud eluraskust, külastab suveöödel mitmekümne kilomeetri tagant Laimjalast Upal asuvat ühishauda.»¹

Kodanlike timukate käe läbi langes vähemalt 250 inimest. T. Grünthali sõnade järgi on see rohkem kui «terve ilmasõja jooksul saarlasi sõjaväljal surma sai».² «Veresaun oli kole,» kirjutab V. Kingissepp. «Verekoerad ei tundnud armuheitmist... Hambaid kiristades ja oma ahelate kallal jõuetult rebides pidi kogu Eesti töörahvas seda aadrilaskmist pealt vaatama...»

Meie ei tunne Koitu, ei tunne ka teisi saarlaste vastuhakkamise juhtisid. Aga nende püüetest ja kangelasvõitlusest kõnelevad selget keelt nende teod, mis kustumatult ajaloosse jäävad.»³

Saaremaa töörahva ülestõus, mis kestis ainult kuus päeva, suruti kodanluse poolt veriselt maha.

Mispärast nurjus Saaremaa töörahva ülestõus?

Ülestõusu käigu kirjeldamisel märkisime terve rea puudusi ja vigu, mis tehti ülestõusnute ja nende juhtide poolt. Kõige suuremaks puuduseks oli see, et Saaremaa talurahva ülestõusu ei juhtinud töölisklass ja tema avangard — kommunistlik partei. «Üksikud talupoegade ülestõusud,» ütleb J. V. Stalin, «ei saa anda mingeid tõsisaid tulemusi isegi sel juhul, kui nad ei ole niisugused «röövellikud» ja organiseerimatud nagu Stepan Razinil. Talupo-

¹ «Saarte Hääl» nr. 25, 15. veebruaril 1941.

² Asutava Kogu protokollid 1919, protokoll nr. 10, lk. 378.

³ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 69—70.

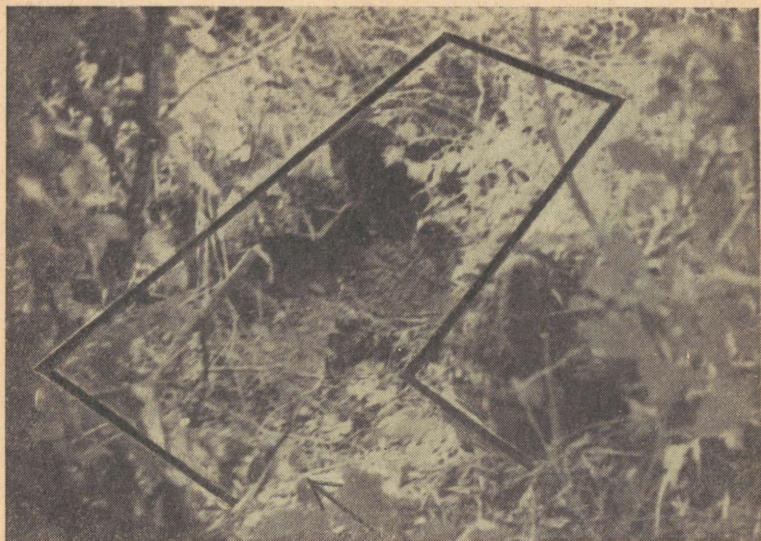
Aleksander Koidu sünnikoht — Laasu talu Rannakülas Kogula vallas.
Nüüd kuulub «Homniku» kolhoosi.

Ülesvõtte tehtud 4. VII 1953.

gade ülestõusudel saab edu olla ainult sel juhul, kui nad on ühendatud tööliste ülestõusudega ja kui töölised talupoegade ülestõuse juhivad.»¹ Saaremaal polnud tööstusproletariaati. Need vähesed, kes olidki peamiselt nahavabriku tööliste näol, pillati laiali ja tapeti Saksa okupatsiooni ajal. Masendav pilt oli ses suhtes ka mandril, kus, nagu varem nägime, kolmveerand tööstusproletariaadist oli kontrrevolutsioon laiali pillanud.

Kahtlemata pidi niisugune tööliklassi järsk nõrgenemine avaldama mõju ka partei koosseisule ja jõule, kes on osa klassist ja kelle tugevus oleneb ka klassi tugevusest. Eestimaa kommunistlik organisatsioon oli kodanluse poolt sügavale põranda-alla aetud. Tema organisatsioonivõrk oli eesrindlike tööliste süstemaatilise ja massilise tapmise tõttu niivõrd nõrgenenud, et kodusõja ajajärgul ta ei suutnud

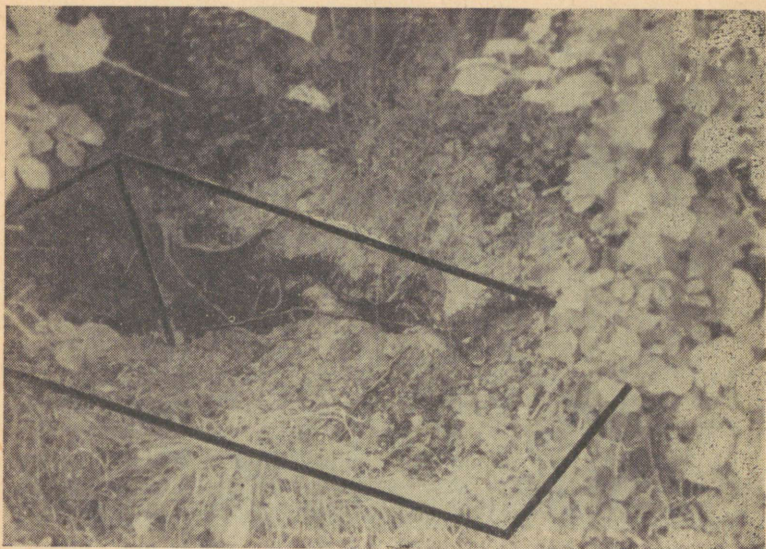
¹ J. V. Stalin, Teosed, 13. kd., Tallinn, 1952, lk. 108.

Vaade maa-aluse koopa sissekäigule, milles varjas end A. Koit. Koopa pikkus oli 3 m, laius 1,7 m ja kõrgus 2 m. Selle koopa tegi A. Koidu poolvend Mihkel Joost A. Koidu isatalu — Laasu talu põlluveerele suure sarapuupõõsa alla. Koopas varjasid end peale A. Koidu ja M. Joosti veel kaks ülestõusnut.

Ülesvõtte tehtud 4. VII 1953.

enam vajalikul määral organisatsiooniliselt kindlustada
✓ tööliklassi ja talurahva liitu. Oma organisatsioonilise nõrkuse tõttu ei suutnud eesti tööliklass ja tema eesrindlik väesalk, kommunistlik partei, Saaremaa töörahva ülestõusu organiseerida ja juhtida. Ei suudetud mitte ühtki kommunisti Saaremaale saata. Kuid ilma kommunistliku partei juhtimiseta, nagu õpetab Lenin, on töörahval võimatu pidada edukat võitlust rõhujate vastu. Ainult kommunistliku partei juhtimisel, ütleb Stalin, «kes oleks küllalt julge selleks, et viia proletaarlasi võitlusse võimu eest, küllalt vilunud selleks, et orienteeruda revolutsioonilise olukorra keerukais tingimustes, ja küllalt nõtkes selleks, et vältida igasuguseid karisid sellel teel, mis viib eesmärgile», võib töötav rahvas saavutada võidu. «Ilma sellise parteita ei maksa mõteldagi imperialismi kukutamisest, proletariaadi

Vaade koopa sissekäigule vasakult poolt ülalt.

Ülesvõtte tehtud 4. VII 1953.

diktatuuri kättevõtmisest ... Ükski armee ei tule sõjas toime vilunud staabita, kui ta ei taha lüüa saada ... Töölisklass revolutsioonilise parteita — see on sõjavägi ilma staabita.

Partei on proletariaadi võitlusstaap.»¹

Saaremaa töörahval puudus niisugune võitlusstaap, kes oleks teda õigesti juhtinud, talle teed näidanud. Sellises olukorras, kus puudus kommunistliku partei juhtimine ja ülestõusnud lihtsalt revolutsioonilise vaistu kohaselt rakensid ka päris õigeid võitlusabinõusid, ei saanud need ometi kindlustada võitu, kui olid arvestamata jäetud teised vajalikud tingimused. Niisugusteks õigeteks võitlusvõteteks olid näiteks otsustavasse kohta suure jõudude ülekaalu organiseerimine; agitatsioon töötava talurahva hulgas võitlussalkade loomiseks ja aktiivi mobiliseerimiseks; surmanuhtluse ähvardusel sundusliku mobilisatsiooni väljakuulutamise; mõisate ja vallavalitsuste ülevõtmine; ohtlike rahvavaenlaste likvideerimine; mõisatest rahvaväele toidu-

¹ J. V. Stalin, Teosed, 6. kd., Tallinn, 1948, lk. 166—168.

Vaade kohale (vt. ristike), kus asus maa-alune koobas, milles varjas end Aleksander Koit. Koobas asus sarapuupõõsa all. Ka praegu on koopa sissekäigu ümber sarapuupõõsad.

Ülesvõte tehtud 4. VII 1953.

ainete rekvireerimine; range ning kindla revolutsioonilise korra loomine jne. Ülestõus, nagu õpetab marksism, on kunst, millel on oma seaduspärasused, milliseid mõistmata ja arvestamata ei saa ülestõus võita. Oma kirjas «Eemalseisja nõuanded» märgib V. I. Lenin viis ülestõusu põhireeglit, milledest tuleb ilmtingimata kinni pidada, kui tahetakse, et ülestõus võidaks. Lenin kirjutab:

«Relvastatud ülestõus on poliitilise võitluse eri liik, mis allub eri seadustele, millesse tuleb tähelepanelikult süveneda. Suurepärase reljeefsusega on selle tõe väljendanud Karl Marx, kes kirjutab, et relvastatud «ülestõus, nagu sõdagi, on kunst».

Selle kunsti peareegleist tõstis Marx esile:

1) Kunagi ei tohi mängida ülestõusuga, vaid seda alustades peab kindlasti teadma, et tuleb minna lõpuni.

2) Tingimata tuleb koguda suur jõudude ülek a a l otsustavasse kohta otsustaval momendil, sest muidu vaenlane, kel on parem ettevalmistus ja organisatsioon, hävitab ülestõusnud.

3) Kui kord ülestõusu on alustatud, tuleb tegutseda suurima otsustavusega ja kindlasti, tingimata asuda pealetungile. «Kaitsepositsioonil asumine on relvastatud ülestõusu surm.»

4) Tuleb püüda haarata vaenlast ootamatult, tabada momenti, kui tema sõjaväed on veel laiali pillatud.

5) Tuleb taotleda iga päev kas või väikesigi edusamme (võib ütelda: iga tund, kui tegemist on ühe linnaga), hoides iga hinna eest «moraalset ülek a a l u».»¹

Peale nende põhireeglite tuleb ülestõusu organiseerimisel arvestada veel tervet rida teisi vajalikke reegleid, nagu näiteks reegel, mis nõuab, «et tingimata vallutataks ja mistahes kaotuste hinnaga hoitaks käes: a) telefon, b) telegraaf, c) raudteejaamad, d) sillad eeskätt», või reegel, mis nõuab, et «hukkuda kõigil, aga vaenlast mitte läbi lasta» jt.

Saaremaa ülestõusnud ei arvestanud kõiki neid ülestõusu peanõudeid ja tegid niisuguseid raskeid vigu, nagu näiteks see, et ei asunud kohe Kuressaare vallutamisele, või see, et ei organiseerinud vajalikku sidet ega kaitset. Selle asemel, et vaenlasele mitte anda aega hingetõmbeks, teda pidevalt jälitada, seisid ülestõusnud viis päeva Kuressaare ees. Sellest tuli, et vaenlane sai aega oma jõude ümber grupeerida ja abijõude kohale tuua ning ülestõusnutele anda ootamatu löögi selja tagant. Tol ajal Kuressaares vastupanu organiseerinud V. Neggo kirjutab, et nende käsutuses olnud linnakaitsjatest pidanud paljud end väga kahtlaselt ülal. Muidugi mõista, kui ülestõusnud oleksid hoogsalt peale tunginud, ei oleks raske olnud neid kodanluse argpükse laiali peksta. Seda aga ei tehtud. Ja see on ülestõusu nurjumise üks olulisematest põhjustest.

Siin ilmneb väga selgesti partei juhtimise puudumine. Sedasama näeme ka valvsuse ja side organiseerimise küsimuses, kus näiteks ülestõusnute vea tõttu oli Saaremaa komissaril kuni 20. veebruarini, s. o. neli päeva telegraaf kasutada, mille kaudu ta saatis Tallinna telegramme üles-

¹ V. I. L e n i n, Valitud teosed, II kd., lk. 102—103.

tõusu kohta ja palus abi. Või see, et taganedes jäeti telefoniside rikkumata. Nii näiteks võis karistussalga ülem ülestõusnute selja tagant Orissaarest rääkida takistamatult üle ülestõusnute rinde valgete eesliiniga, Kuressaarega.

Ülestõusnud ei teadnud, mida tegid nende valvepostid mere ääres, kas tagalas oli kõik korras, ja missugune olukord oli mandril. Samuti ei teadnud nad, kui suurte vaenlase jõududega oli neil tegemist. Siin valitses täielik teadmatus. Tegutseti ainult kuulduste järgi. Polnud siis midagi imestada, kui valgete karistussalgast, mis oma verist tööd tegi saarel juba 18. veebruarist alates, saadi Upa peastabis teada alles siis, kui valged ootamatult selja tagant kallale tungisid. Polnud siis midagi imestada, kui väike 80—100-meheline valgete salk purustas kümme korda suurema ülestõusnute väe.

Ülestõusu nurjumise põhjuseks oli ka suur relvade ja laskemoona puudus ning oskamatus relvi käsitseda. 11. rood näiteks, kus oli 75 meest, oli varustatud kõigest kolme püssiga.

Kuid Saaremaa töörahva ülestõusu kaotuse põhjused ei olenenud niivõrd ülestõusu juhtimisel ja organiseerimisel tehtud vigadest, kuivõrd üldisest poliitilisest ja sõjalisest olukorrast Nõukogude riigis tol ajal. On selge, et Saaremaa töörahvas oleks kindlasti toime tulnud oma sisemiste vaenlastega, käputäie Saaremaa kaitseliitlaste, «puumameeste» ja mõisnikega, kui ta poleks olnud isoleeritud olukorras. See oleks olnud võimalik siis, kui eesti tööliklassil ja ta võitluskaaslasel, vene tööliklassil, oleks tol raskel perioodil jätkunud jõudu, et ühiselt minema pühkida Läänemere kaldalt kodanlike natsionalistide ja välismaiste interventide jõugud. Teatavasti aga ei saanud vene proletariaat tol perioodil eesti proletariaadile appi tulla. Seetõttu õnnestuski eesti kodanlusel ameerika-inglise imperialistide rahade ja relvadega ning taani ja soome «lihunike» abil likvideerida Eestis nõukogude võim ja oma positsioone ajutiselt kindlustada. Loomulikult polnud niisuguses olukorras Saaremaa töörahvas üksinda võimeline tagasi lööma eesti kodanluse ja välismaiste imperialistide ühist pealetungi.

Oma töös «Iseseisvuse ikke all» kirjutab V. Kingissepp Saaremaa ülestõusu nurjumise kohta: «See oli kangelasevõitlus. Aga ta pidi paratamatult nurja minema. Töörahvas

mannermaal oli juba alla heidetud. Meie ei saanud vastuhakanud saarlastele appi tulla.»¹

See, et Saaremaa töörahva ülestõus algas isoleerituna, sel ajal, kui Eestis oli nõukogude võim juba likvideeritud ja Nõukogude riigile tungisid igast ilmakaarest kallale valged bandiidid, viis Saaremaa ülestõusu paratamatult nurjumisele. «Meenutagem 1918. aastat, kui me pühitsesime Oktoobrirevolutsiooni esimest aastapäeva,» ütles J. V. Stalin oma kõnes Punaarmee paraadil 7. novembril 1941. aastal. «Kolm neljandikku meie maast oli siis välismaiste interventide käes. Olime ajutiselt kaotanud Ukraina, Kaukaasia, Kesk-Aasia, Uraali, Siberi, Kaug-Ida. Meil ei olnud liitlasi, meil ei olnud Punaarmeed — me alles hakkasime teda looma, — oli puudus leivast, oli puudus relvastusest, oli puudus sõjaväeriietusest. 14 riiki tungis siis peale meie maale.»²

Niisugustes rasketes sise- ja välistingimustes ei saanud Saaremaa töötavat rahvast abistada ei Eesti mandri proletariaat ega Nõukogude Venemaa töötav rahvas, ja vaenlasel läks korda ülestõus maha suruda.

¹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 69.

² J. Stalin, Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast, Tallinn, 1946, lk. 33—34.

IV

SAAREMAA ÜLESTÕUSU AJALOO LINE TÄHTSUS

Saaremaa töörahva ülestõusu ajalooline tähtsus seisab kõigepealt selles, et ta erinevalt kõigist teistest varem toimunud eesti töötava rahva ülestõusudest oli otseselt sihitud oma rahva riiklikult organiseeritud kontrrevolutsioonilise kodanluse vastu. Saaremaa ülestõusus täitsid mõisnike käske mitte enam tsaari ohvitserid ja sõdurid. Tsaari asendasid siin Päts ja Laidoner, kes veel metsikumate abinõudega kui tsaar võitlesid töötava rahva vastu. Saaremaa töörahva ülestõus hajutas veel kord kodanlike natsionalistide võltsteooria eesti rahvuslikust tervikkusest ja näitas kõige teravamate vastuolude olemasolu ühelt poolt tööliklassi ja töötava talurahva ning teiselt poolt kapitalistide, mõisnike ja kulakute vahel. Saaremaa ülestõus näitas, et neid lepitamatuid vastuolusid saab lahendada ainult sotsiaalse revolutsiooni teel.

Kuigi Saaremaa töörahva ülestõus lõppes kaotusega, oli tal siiski teatud tähtsus järgnevale sündmuste arengule kodanlikus Eestis. Kahtlemata oli ta üheks põhjuseks, mis pärast eesti kodanlus oli sunnitud läbi viima maareformi ja koos sellega likvideerima parunite seisusliku organisatsiooni. Samuti avaldas Saaremaa ülestõus mõju ka kodanliku põhiseaduse vastuvõtmisele ja Nõukogude Venemaaga rahu sõlmimisele.

Saaremaa ülestõus ajas eesti kodanlusele hirmu naha alla ja näitas, et senise avaliku mõisnike ja parunite soosimise poliitikaga kuigi kaugele ei jõua, et on vaja seda poliitikat looritada ja kinni katta kõikvõimalike «demokraatia» sildikestega. «Saaremaa töörahva sõjariistus vastuhakkamine oli vaaraodele näidanud, et «riik» võib uuesti üleni

«põlema» plahvatada, kui mõisa põllud paruni tahtmisel sööti jäävad ja töörahvas sealsamas «riigitruult» nälgima peab.»¹ Seepärast tuli senist poliitikat ajutiselt veidi võõbata ja näidata ennast töörahva kaitsjana ja tema huvide eest võitlejana, n. ö. «rahvamehena». «Rahvamehe» sildi all tegutsemise poliitika sai pärast Saaremaa ülestõusu kodanluse juures eriti silmatorkavaks. Selle viigilehe varju püüdis iga kodanlik partei end toppida. Pandi käima tohtu propagandaaparaat, mis pidi töötava rahva teadvust uimastama kodanluse «demokraatia» väljamõeldistega. Heisati loosung «maa rahva kätte!». Töötav talurahvas oli korduvalt nõudnud maaküsimuse lahendamist. «Mitmel korral oli katsutud seda revolutsiooni teel teha,» kirjutab V. Kingissepp. «Esiteks 1905/1906. aastal. Aga see oli karistussalgad rahvale kaela toonud. Teist korda — 1917. aastal. Kuid Oktoobrirevolutsiooni võitused tuli Saksa vägi hävitama. Kolmandat korda — 1918. aasta novembris ja detsembris mannermaal ning 1919. aasta veebruaris — saartel, kuid seekord oli karistussalkade möllamine veel hullem olnud kui kõikide eelmiste kordade ja aastasadade jooksul kokku! Mis siis imet, et nüüd loodeti «seaduslikul» ja «demokraatlikul» teel, mida maailma sandarmid öeldi tunnustavat, — ometigi jagu saada sellest sitkest selgroost!»²

Ja kodanlus oskas osavasti ära kasutada seda eesti töötava talupoja eluküsimust — maaküsimust, pannes paljusid lihtsameelseid talumehi uskuma oma lubadustesse. Tegelikult aga ei tulnud kodanlusel mõttesegi mõisaid töötavale talurahvale jaotada või panna hädaohtu oma toe, hallparunitite varasid. «Koguni vastuoksa! Salamahti sepiuses kodanlus kurikavalaid plaanisid, kuidas maaküsimust nii lüpsta, et kogu see nosi kodanluse rüppe langeks ja töörahvale paljas alasti parunitest vabanemine uue lindpriiuse näol osaks saaks.»³

Kurikuulus maaseadus, mis 25. oktoobril 1919. aastal Asutava Kogu poolt vastu võeti, oligi selle poliitika kujukaks kinnituseks. Maaseadus võõrandas rüütli- ja kirikumõisad, jättes puutumata kõik teised mõisad ja suurtalud, isegi sel juhul, kui nad olid suuremad rüütli- ja kirikumõisatest.

¹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 107.

² Sealsamas, lk. 73—74.

³ Sealsamas, lk. 103.

Võõrandatud maad ja inventar läksid üle «Eesti Vabariigi omanduseks» ja anti: a) põllumajapidamiseks pärandatavalt tarvitada ühe perekonna ja kahe hobuse töönormi suuruses; b) kõiksugu ametlikkudele kui ka eraasutustele ja artellidele «ühisharimiseks»; c) rendile lühikese aja peale üksikutele isikutele.

Nii deklareeris pidulikult kurikuulus maaseadus.

1919. aasta aprillikuuks oli põllutööministeerium oma valitsemise alla võtnud mandril 151 ja Saaremaal 60 laostunud mõisat, kuhu määrati valitsejad, kes rentisid mõisaid välja väikeste tükkidena või tervikuna. Viimasel juhul kujunesid eriti Saaremaal omapärased maatameeste osahingud, kes võtsid mõisa «kõige täiega» enese kätte rendile. Saaremaal oli sääraseid osahinguid 60. Ülevõetud Saaremaa mõisate arv (60), ütleb V. Kingissepp, kõrvuti mandril ülevõetud mõisate arvuga (151) näitas, missuguse ülevõtmise palaviku Saaremaa ülestõus tekitas Pätsi valitsuses! Seepärast tekkis ka ühinguid Saaremaal rohkem kui mandril. Isegi Saaremaa komissar V. Neggo oli sunnitud oma ettekandes märkima, et «suures hirmus ja kartuses Saare maakonnaavalitsuse liikmete poolt lahkesti ettekuulutatud uue mässu ees» anti mõisad kiiresti ja kähku moonakate ja maatameeste kätte, et niimoodi vältida uut ülestõusu.

Osaühisuste liikmed asusid «ühiselt» maad harima. Mõisapõllud ja heinamaad jagati omavahel üksikutesse osadesse, nii et iga liige sai ühe teatud tüki põllust ja heinamaast oma isiklikuks kasutamiseks. Karjamaad jäeti ühiselt kasutatavaks. Iga liikme kohta tuli ainult 1—4 tessatini põllumaad ja sama palju heina- ja karjamaad. Niisugusel väikesel maatükikesel ei suutnud loomulikult ükski rentnik oma perekonda ära elatada, vaid oli sunnitud, et mitte nälga surra, juba novembri-detsembrikuus pöörduma valla poole abi saamiseks. Need hädaühingud pidid maade, hoonete ja inventari eest renti maksma ja kõik avalikud maksud kandma. Ainukeseks abiks riigi poolt neile oli ministeeriumi esindaja kärkimine.

Võis ette kujutada, mida tähendas see nn. «sotsialismi kapitalismi istutamine», nagu seda kvalifitseeris Saaremaa komissar V. Neggo, kuhu see välja viis. Selle paratamatuks tulemuseks pidi olema, et kõik need artellid varisesid kokku juba ühe aasta pärast. Kodanlus oli oma eesmärgi saavutanud — moonakatelt ja maatameestelt oli võetud

isu maa järele, likvideeritud nende usk ühismajapidamise jõusse ja «sotsialismisse», näidatud, et kui oled vaene ja ilma inventarita, siis ära tüki iseseisvaks maaharijaks.

Pärast seda, kui see maajagamise komöödia sissejuhatus oli lavastatud ning maaproletariaat rahustatud, alustas kodanlus juba oma maaseaduse läbiviimist tõelises hiilguses. Maad said eeskätt jõukate talupidajate pojad ja nn. «vabadussõja kangelased». Kui mõni üksik vabadik ja pops ka nende hulka ära eksis, siis said need muidugi kõige kehvemaid maid, raba- ja sooservi. Paljud neist pankroteerusid õige pea ja pidid oma maast lahti ütleva või see läks haamri alla. Suur hulk mõisaid anti tagasi rendile endistele omanikele.

See karjuv ülekohus tegi rahutuks isegi saksa-balti erakonna esindaja, kes saatis Eesti Vabariigi valitsusele 28. veebruaril 1921 märgukirja, kus oli öeldud: «Kohad jaotatakse enamasti inimestele, kellel oma varandust (inventari) on. Mõisasulased ja maatamehed jäävad ilma. Igal jaotatud mõisal jäävad seniajased töötegijad, sulased, ilma asemeta ja leivata uulitsale... See uus, iga päevaga kasvav proletariaat vaatab praegu veel rahulikult pealt, sest arvab, et tal veel lootust on maad saada; kuid kui nad näevad, et nad omas lootuses petetud, siis hakkavad nad oma maanälga kustutama suurte talukohtade kallal...»¹

Kodanlik maaseadus ja lärm selle ümber oli mõeldud ainult töötava talurahva petmiseks. Ta pidi ajutiseks vaigistama teravat klassivõitlust maal ja kindlustama kodanluse diktatuuri. Töötav talurahvas jäi endiselt maast ilma. Töötav talurahvas veendus veel kord, et pole mingit vahet mõisniku ja mõisarentniku, suurtaluomaniku ja paruni vahel, et «paruneid ei saa lüüa, kui ei ole löödud nende abiväed — Eesti kodanlus ja eelväed — sotsid,»² et maad jäävad neile ja saavad need, kes on rikkad, kelle käes on võim. Töötav talurahvas veendus veel kord, et ainult võidukas töörahva revolutsioon võib kukutada mõisnike ja kodanluse võimu ning anda talurahvale maad.

Oli loomulik, et saarlased käisid rusikais käsi, vihates sügavalt kodanluse poolt loodud «korda», millel polnud neile muud pakkuda kui mõisniku nuuti. Peale selle pakuti

¹ ORKA, fond nr. 58, nimistu 423, s.-ü. 48, lehed 50 ja 51.

² V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 123.

saarlastele veel kodanluse pruukosti. Neid käsutati sunduslikult astuma kaitseliitu. Üks ähvardus järgnes siin teisele. Vastupuiklejaid karistati vangimajaga või rahatrahviga kuni 3000 marga suuruses.

Miski aga ei murdnud saarlaste võitlusvaimu, mis üha karastus ja muutus järjest otsustavamaks. Saare töörahvas hakkas ette valmistama uut ülestõusu, et täielikult ning lõplikult õiendada arved kodanluse ja mõisnikega. Seda kinnitasid niisugused faktid, nagu näiteks Loona valla Kuke küla elaniku Liisa Kübara kaebus Saare maakonna miilitsa ülemale. See kodanluse tallalakkuja kaebas, et A. Vinn, R. Sooäär, Kaarel ja Mihkel Viskus jt. ähvardavat kõiki neid maha lasta, kes ülestõusnutega koos ei olevat sõdima läinud. «Kõik need punased mehed ähvardavad veel varsti jõudusid koguda ja uuesti peale hakata.»¹

Sedasama oli sunnitud oma raportis 3. märtsil 1919. aastal sisekaitse ülemale kaebama ka Saare-, Hiiu- ja Muhumaa kaitseliidu ülem. Raportist loeme: «Saaremaal on praegu küll kord jalul, kuid meeoleolu massi seas on veel ärev. Oodatakse ja loodetakse peatset valitsuse vägede lahkumist, et uuesti katset teha võimu oma kätte võtmiseks. Õhutamiseks laotatakse juttusid Saaremaal laiali, et lätlaste abi pea tulemas, Pärnu olevatki juba nende käes. Kõige kardetavam saab olema aeg, kus väin puruneb ja mõni nädal ei jala ega paadiga üle ei saa. Seda silmapilku loetakse maal kõige sündsamaks, et uut mässukatset, mis nüüd Kuressaare võtmisega peab alustatud saama, peale hakata.»²

Hirmul uue ülestõusu ees, palus see kodanluse teener saata kiiresti täiendavaid vägesid Saaremaale.

Kui siia juurde lisada veel Kindralstaabi Valitsuse Teadeteosakonna ülema abi ettekanne, kus räägitakse, kuidas 1. mail 1919. aastal Kuressaares S.-Karja tänavas tööliste maja ees ja Peetri platsil rahvakoosolek laiali aeti,³ siis näeme, kuidas endiselt leegitses Saaremaa töörahva südames revolutsiooni tuli, ja kuidas kodanlus revolutsiooni ees hirmul võbisedes oli võimetu seda takistama.

Vaatamata kõigile repressiooniabinõudele ei suutnud kodanlus murda saarlaste vastupanu. See kasvas vastavalt kodanluse poolt rakendatavaile metsikutele abinõudele. Ööl

¹ ORKA, fond nr. 30, nimistu 2, s.-ü. 2, leht 21.

² ORKA, fond nr. 509, nimistu 1, s.-ü. 180, lehed 55—58.

³ ORKA, fond nr. 31, nimistu 1, s.-ü. 158, leht 30.

vastu 20. maid levitati Kuressaares «Kommunisti». See sündmus pani kodanlikud timukad uuesti värisema. Suures hirmus lasksid nad 22. mail isegi Kuressaare turuplatsi sõjaväelaste poolt sisse piirata ja turul viibiva rahva läbi puistata.

Need sündmused näitasid, et Saaremaa töötava rahva vastupanu polnud murtud, vaid et see kestis edasi ja hakkas võtma organiseeritumat iseloomu.

Revolutsioonilist liikumist asusid Saaremaal juhtima vennad Anton, Aleksander ja Juhan Ellam, kes 1919. aastal olid kodanluse verisest kättemaksust õnnekombel pääsenud. Juhan Ellam võttis aktiivselt osa paljudest Saaremaa kommunistliku organisatsiooni poolt korraldatud väljaastumistest ja oli sageli mitme ürituse peakorraldajaks. Anton Ellam tabati kodanluse poolt 1924. a. esimese detsembri ülestõusu ajal ja lasti maha. Tema vennad Juhan ja Aleksander võeti Saaremaal vahi alla ja saadeti Tallinna ülekuulamisele. Aleksandril õnnestus vahi käest põgeneda, Juhan aga mõisteti kodanlike timukate poolt 10 aastaks sunnitööle.

Saaremaa töötava rahva kangelaslik võitlus aitas kaasa ka selleks, et Eesti langes esimesena välja ameerika-inglise imperialistide poolt organiseeritud Nõukogude-vastaste interventsioonijõudude ühisest rindest.

Pärast interventide ja nende käsilaste Koltšaki, Denikini, Judenitši ja eesti valgete lüüasaamist Punaarmee poolt, oli eesti kodanlus täis hirmu, et Saaremaa sündmused võivad korduda ka mandril, et interventsioonisõja jätkamine võib põhjustada eesti rahva revolutsioonilise ülestõusu ja kodanluse võimu kukutamise. Niisuguses olukorras ei jäänud eesti kodanlusel enam teist teed, kui Nõukogude Venemaa poolt tehtud rahulettepanek vastu võtta ja 2. veebruaril 1920. aastal rahulepingule alla kirjutada.

Saaremaa töörahva ülestõus on väga kujukaks näiteks eesti töötava rahva võitlusest kodanluse ja mõisnike diktatuuri ning nende abistajate — välismaiste imperialistide interventsiooni vastu, oma võimu, töörahva võimu eest. Ta oli üks osa nõukogude rahva kangelaslikust võitlusest välismaiste interventide ja valgekaartlaste vastu. Selles võitluses polnud saarlased üksi.

«Terve palgatöörjate maailm on tänapäev tõusnud pühale sõjale palgatöörjuse — kapitalismi vastu!» kirjutab V. Kingissepp. «Olgu see Idas või Läänes, Euroopas

või Ameerikas — igal pool on töörahva võitlus — võitlus palgatööorjuse vastu ja kommunismi eest.

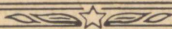
Saarte töörahva vastuhakkamine 1919. aasta veebruaris oli üks episood, üks lehekülg ses hiiglavõitluses.

Olgugi et saared muust maailmast enne Oktoobrirevolutsiooni ära lahutati; olgugi et parunid, papid ja nende lehed seda revolutsiooni tapmise ja röövimisena ja koleda jumalavallatu õudusena olid kuulutanud; olgugi et Oktoobrirevolutsiooni hüüdlused kunagi punasel lipul saarte töörahva pea kohal ei olnud lehvinud, — siiski tuli vastuhakkamine, tuli just töörahva vastuhakkamisena, «mässuna» palgatööorjuse vastu: mõisad võeti üle, vallavalitsus võeti üle, loodi punane sõjavägi, pandi maksma töörahva diktatuur! «Kõik maailma rahvad on valgete vastu hakanud, nüüd on selleks ka saarlastel aeg käes!» hüüdis tundmatu agitaator Hellamaal, ja — mitte ainult Virtsu rannast Sõrve sääreni, vaid maailma otsast maailma otsani kajas võimsalt vastu: «A e g o n k ä e s!»¹

Saaremaa töörahva ülestõus oli proletaarse revolutsiooni järellahing Eestis. Ta näitas, et ka kõige rängema kodanliku diktatuuri tingimustes ei saa eesti töötavat rahvast sundida võitlema Nõukogude riigi ja nõukogude võimu vastu. Saaremaa töötava talurahva kangelaslik ning mehine võitlus relvaga käes ekspluateerijate vastu kõige metsikuma valge terrori tingimustes sisendas töörahvasse lootust ja usku kindlasti kord saabuvasse võidusse. Ja see võit saavutati 1940. aastal, mil eesti töötav rahvas kommunistliku partei juhtimisel kukutas Nõukogude Liidu rahvaste abiga kodanliku diktatuuri ja taastas nõukogude võimu. Eesti proletariaadi kangelaslikku võitlust oli krooninud lõplik võit. Teiste nõukogude rahvaste abiga likvideeris ta kiiresti majandusliku ja kultuurilise mahajäämuse ning ehitas üles sotsialismi. Nüüd ehitab eesti rahvas Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei juhtimisel kommunistlikku ühiskonda.

Veri, mis on valatud, ja ohvrid, mis on kantud kommunismi võidu nimel, pole olnud asjata. Eesti rahvas ei unusta iialgi neid oma rahva paremaid poegi, Saaremaa ülestõusu ja teiste arvukate ülestõusude ja vastuhakkamiste ohvreid, kes andsid oma elu töörahva vabaduse ja õnne eest.

¹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 69.

LÖPPKOKKUVÕTE

Saaremaa töörahva ülestõus on üks kangelaslikumaid lehekülgi eesti rahva revolutsioonilise liikumise ajaloos.

See oli esimene töörahva ülestõus Eestis, mis puhkes kodanliku diktatuuri võimutsemise ajal. Seepärast polnud ta enam niivõrd sihitud mõisnike, balti-saksa parunite, kui-võrd eesti kodanluse ja tema abimeeste, ameerika-inglise imperialistide vastu.

Saaremaa ülestõus näitas, et töörahva ja kodanluse vahel on lepitamatud vastuolud, mida võib ületada ainult vägivalla teel, revolutsioonilise võitluse teel, et kõik kodanluse väited nn. eesti rahvusterviklusest olid ainult vale ja pettus.

Saaremaa ülestõus on järjekordseks kinnituseks marksismi-leninismi õpetusele, et talurahva ülestõus võib võita ainult siis, kui see on ühendatud tööliste ülestõusuga ja kui töölised seda ülestõusu juhivad. Ta õpetab, et töötav rahvas võib saavutada võidu ekspuaterijate ja rõhujate üle ainult siis, kui ta asub nende vastu võitlusse organiseeritult, kommunistliku partei juhtimisel.

Saaremaa töörahva ülestõus kinnitab suure Lenini sõnu, et ülestõus on kunst, millel on oma seaduspärasused ja oma reeglid, milliseid arvestamata ta on määratud nurjumisele. Seda tõendas veelkordselt ka eesti töötava rahva ülestõus 1. detsembril 1924. aastal, mis samuti nurjus peamiselt selle tõttu, et ei täidetud paljusid ülestõusu põhireegleid.

Alles pärast rohkeid õppetunde minevikus viis Eestimaa Kommunistlik Partei suure Nõukogude Liidu rahvaste vennaliku abiga eesti töörahva 1940. a. juunis võidukale ülestõusule. Kapitalistide võim kukutati ja töötav rahvas võttis võimu enda kätte. Eestis taastati nõukogude võim. Eesti rahvas vabanes jäädavalt ning lõplikult rõhumisest ja ekspuaterimisest. Ta astus uuesti vabade nõukogude rahvaste perre, kust ta oli ameerika-inglise interventide ja

nende käsilaste — eesti kodanlike natsionalistide poolt ajutiseks välja kistud. Täitus Saaremaa ja kogu eesti töötava rahva ammune unistus — saada ise oma töö ja elu peremeheks.

Saaremaa töörahva ülestõus õpetab meid kaitsma ja kindlustama saavutatud võitu kui silmatera, käsi rüppe panemata kindlustama kommunismi hoonet kõigi ja iga-suguste sise- ja välisvaenlaste rünnakute vastu. Ta õpetab meid olema valvsad purustatud klassivaenlase, eesti kodanluse ja tema ideoloogide — kodanlike natsionalistide suhtes, kelle riismed seisavad imperialistide teenistuses ja püüavad igati takistada kommunistlikku ülesehitustööd meie maal, õpetab meid mitte lubama endaga rahulolu ja muretuse meeoleolude tekkimist.

Saaremaa töörahva ülestõus õpetab meid väsimatult omandama marksismi-leninismi teooriat, et õigesti tegutseda ning ületada kõik takistused ja tõkked kommunismi suures ülesehitustöös.

Saaremaa töörahva ülestõusu õppetund pole olnud asjatu. Suur töötava rahva võit on saavutatud ja seda ei saa meie käest enam keegi võtta.

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei võitmatu lipu all sammub eesti rahvas koos kõigi teiste nõukogude rahvastega julgelt ning veendunult edasi kommunismi täielikule võidule.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
I. SAAREMAA MAJANDUSLIK-POLIITILINE OLUKORD ESI- MESE MAAILMASÕJA AJAL JA SELLE JÄRELPERIOODIL (1914—1919)	5
II. SAAREMAA TÖÖRAHVA ÜLESTÕUSU PÕHJUSED	17
III. ÜLESTÕUSU KAIK JA NURJUMISE PÕHJUSED	29
IV. SAAREMAA ÜLESTÕUSU AJALOOLINE TAHTSUS	74
Lõppkokkuvõte	81

Toimetaja H. Seping.

Tehniline toimetaja A. Sepp.

Korrektorid H. Tillemann ja
H. Sinilaid.

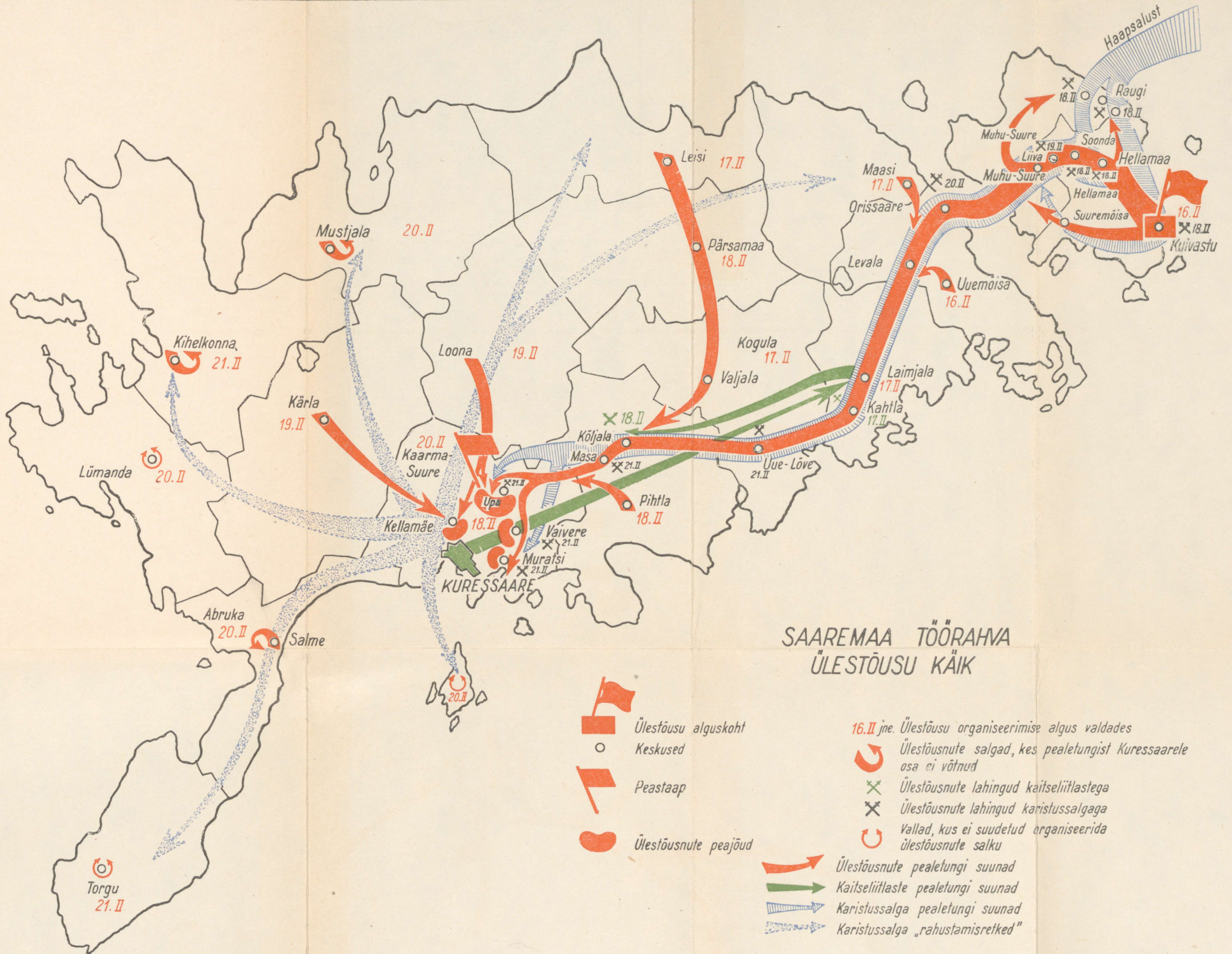
Ladumisele antud 6. II 1954.
Trükkimisele antud 26. II 1954.
Paber 54×84 sm, 1/16. Trükiarv
5000. Trükipoognaid 5,25 + 1 lisa.
Formaadile 60×92 kohaldatud
trükipoognaid 4,414. Arvutuspoog-
naid 4,86. Tellimise nr. 882.
MB-07048. Trükikoda „Kommunist“,
Tallinn, Pikk tn. 2.

На эстонском языке.

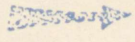
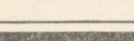

А. Сунила. Восстание сааре-
мского трудового народа
в 1919 году.

Rbl. 2.40.

1—9

SAAREMAA TÖÖRAHVA ÜLESTÕUSU KÄIK

- Ülestõusu alguskoht
 - Keskused
 - Peastaap
 - Ülestõusnute peajõud
 - Ülestõusnute pealetungi suunad
 - Kaitseliitlaste pealetungi suunad
 - Karistussalga pealetungi suunad
 - Karistussalga „rahustamisretked“
- 16. II jne. Ülestõusu organiseerimise algus valdades
 - Ülestõusnute salgad, kes pealetungist Kuressaarele osa ei võtnud
 - Ülestõusnute lahingud kaitseliitlastega
 - Ülestõusnute lahingud karistussalgaga
 - Vallad, kus ei suudetud organiseerida ülestõusnute salku

Rbl. 2.40

A-19916 v

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00367154 4